Вступ до Книги ДІЇ СВЯТИХ АПОСТОЛІВ

Лука адресував цю книгу тій самій людині, що й Євангеліє – Теофілу. Лука був єдиним автором книг Нового Заповіту, який не був євреєм. Оскільки за фахом він був лікарем, медична термінологія, пов'язана з його професією, простежується також і в цій книзі (1:3; 3:7, 11; 9:18, 33; 13:11; 28:6, 8–9). Він часто супроводжував апостола Павла в його місіонерських подорожах, про що можна судити з використання ним займенників «ми» та «нас» (16:10–17; 20:5 – 21:18; 27:1 – 28:16). Петро, Степан, Пилип, Варнава та Яків є головними героями перших дванадцяти розділів книги, а в решті оповідання головним персонажем стає апостол Павло.

Зміст

1:1–7	Вступні ремарки: перехід від земного життя Христа до Його послідовників
1:8	**Тема книги**: Євангеліє має бути проповідано по всьому світу, починаючи з Єрусалиму, потім в Юдеї, Самарії та до краю землі.
1:9–26	Приготування до проповіді християнства
2:1 – 8:3	Християнство представлено в Єрусалимі; проповідь євангелія та народження Церкви (2); зцілення кривого чоловіка як підтвердження послання (3); чудо і проповідь викликають переслідування (4:1–31); чисельне зростання Церкви породжує труднощі (4:32 – 5:11); чудеса і проповідь викликають ще більше переслідувань (5:12–42); чисельний ріст Церкви породжує ще більше труднощів (6:1–7); чудеса і проповідь Степана викликають ще більше переслідувань (6:8 – 8:3)
8:4–40	Християнство/євангеліє представлено в Самарії, Галилеї та прозелітам
9:1 – 28:31	Християнство/євангеліє представлено у світі/язичникам і навернення у віру апостола язичників (9:1–31); навернення перших язичників і заснування першої Церкви серед язичників (9:32 – 11:30); переслідування Церкви євреями (12); перша місіонерська подорож (13 – 14); зустріч в Єрусалимі щодо єврейсько-язичницького питання (15:1–35); друга місіонерська подорож (15:36 – 18:22); третя місіонерська подорож (18:23 – 21:15); арешт Павла, його захист і подорож до Риму (21:16 – 28:31)

Головна тема

Оскільки відкуплення людства є вже здійсненою реальністю, Дії мають на меті повідомити, як євангеліє Христа і християнство ширилися римським світом. Дії розповідають про виконання великого доручення Ісуса (Матвія 28:18–20; Марка 16:15–16; Луки 24:46–47) і документують перші навернення до християнства та заснування Церкви Христа. Перші 30 років християнства висвітлюються з особливою увагою до таких критичних подій як включення до Царства Христа як євреїв, так і язичників, що стало переходом від юдаїзму до християнства як єдиної істинної релігії (4:12); головне значення проповіді євангелія в християнстві; життя Церкви та проблеми, з якими вона стикається у щоденному християнському житті; роль Святого Духа в поширенні християнства; переслідування з боку релігійної та світської влади.

Спеціальні розділи

АПОЛОГЕТИКА І РІСТ РАННЬОЇ ЦЕРКВИ 2
РАСИЗМ Є БЕЗГЛУЗДИМ 25
КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ 36

АПОЛОГЕТИКА І РІСТ РАННЬОЇ ЦЕРКВИ

Сказати, що Церква першого століття зростала й розвивалася, було б суттєвим применшенням. Рання Церква не просто зростала; вона буквально вибухнула у світ і продовжувала швидко множитися впродовж багатьох років. Близько 3000 душ підкорилися євангелію того самого дня, коли в Єрусалимі народилася Церква майже 2000 років тому (Дії 2:41). «Господь же додавав до них щодня тих, які спасалися» (2:47). Попри всі спроби придушити проповідь доброї звістки Христа та зростання Його Церкви, «багато з тих, які чули слово, повірили; кількість таких людей сягала п'яти тисяч» (Дії 4:4). «Віруючих у Господа множилося – багато чоловіків та жінок» (Дії 5:14). В Єрусалимі «кількість учнів… дуже множилася; і серед священиків дуже багато були слухняними вірі» (Дії 6:7). У Самарії «натовпи людей прислухалися до того, що говорив Пилип» (Дії 8:6), і «охрестилися і чоловіки, і жінки» (Дії 8:12). Дійсно, «Церкви у всій Юдеї, Галілеї та Самарії… зростали» (Дії 9:31, НПУ).

Після навернення у віру Павло приніс євангеліє до Килікії, де молоді церкви «зміцнювалися у вірі та щодня кількісно зростали» (Дії 16:5). Пізніше «усі, які жили в Азії, почули Господнє Слово, – юдеї і греки» (19:10). Навіть вороги Павла засвідчили, що «майже по всій Азії цей Павло переконав і відвернув багатьох людей» від ідолопоклонства (Дії 19:26). Павло та його супутники також принесли євангеліє до Європи, де до них приєдналося «дуже багато побожних греків і чимало шляхетних жінок» (Дії 17:4). А повернувшись до Єрусалиму після своєї третьої місіонерської подорожі, апостол Павло дізнався, що «**тисячі юдеїв**» увірували в Ісуса (Дії 21:20). Тобто менш ніж за 30 років Господня Церква зросла до **багатьох десятків тисяч** християн.

ПРИЧИНИ ЗРОСТАННЯ РАННЬОЇ ЦЕРКВИ

Чисельність ранньої Церкви різко зросла за відносно короткий проміжок часу з різних причин. По-перше, Церква Христа була заснована не просто «будь-коли» в історії. «Ще перед вічними часами» Бог задумав спасти світ через Ісуса Христа (2 Тимофія 1:9). Згідно з цим задумом, Ісус мав прийти у світ і Його Церква мала бути заснована в особливий і конкретний момент часу в історії людства, який Бог вибрав і передбачив. Отже, «коли прийшла повнота часу» (Галатів 4:4), Ісус прийшов на землю і заснував Свою Церкву. Таким чином, швидко зростаюча рання Церква не мала стати дивиною.

І все ж люди мають свободу волі. Просто тому, що Бог передбачив зростання чисельності перших християн у всьому світі, не означає, що Він позбавив їх здатності відкидати євангеліє або ділитися ним з іншими (навіть якщо вони спочатку йому корилися). Рання Церква зростала вражаюче швидко, тому що апостоли, проповідники євангелія та ранні християни сміливо й постійно навчали та проповідували Слово Боже. Число християн неухильно збільшувалося, тому що пріоритетом для них було вічне спасіння душі, а не матеріальні блага й тимчасові, земні справи. Незважаючи на ворожі утиски з боку сучасників, бідність і переслідування, рання Церква зростала, тому що так багато учнів (індивідуально та колективно) віддано розповідати світові, що Спаситель, обіцяний Месія, помер і воскрес із мертвих, і тепер «наказує всім людям скрізь каятися» (Дії 17:30). Вони були віддані молитві та проповіді євангелія, і їх неможливо було зупинити. Насправді, лише смерть могла завадити багатьом першим християнам

поширювати добру звістку про Ісуса. Так склалося, що саме смерть Степана та велике гоніння, яке обрушилося на церкву в Єрусалимі, фактично сприяли поширенню євангелія в Юдеї, Самарії, Фінікії, Кіпрі та багатьох інших місцях по всьому світу (Дії 8:1–4; 11:19–20).

ОСНОВНИЙ ФАКТОР РОСТУ РАННЬОЇ ЦЕРКВИ, ПРО ЯКИЙ ЧАСТО ЗАБУВАЮТЬ

Царство Христа в першому столітті й справді дуже швидко росло через низку вагомих причин (які християни кожного покоління повинні відтворювати у своїй роботі для Господа). Тим не менш, одна з причин швидкого зростання та розповсюдження ранньої Церкви часто ігнорується в сучасному поверхневому релігійному середовищі, яке більш схильне до відчуттів, ніж до слів: а саме **відданість** християн першого століття **апологетиці**.

Що таке апологетика?

Слово «апологетика» походить від грецького слова *апологія*, що означає «захист»[1]. Бог не хоче, щоб християни виправдовувалися за свою вірність Господу. Натомість, як проголосив апостол Петро, «Господа Христа освячуйте у ваших серцях і *будьте* завжди готові дати **відповідь** (*апологіан*) кожному, хто запитує вас про вашу надію, але з лагідністю та страхом» (1 Петра 3:15–16). Апологетика може стосуватися практично будь-якої теми, але найчастіше вона виникає в контексті християнської віри. Бог очікує від християн спроможності надати зовнішній захист своєї внутрішньої надії. Він хоче, щоб Його народ не брався за меч, намагаючись поширити християнство за допомогою війни, а йшов уперед із «пізнанням» і «словом істини» (2 Коринтян 6:6–7). Учні Христа прагнуть «руйнувати задуми та всяку гордість, що повстає проти Божого пізнання; … підпорядковувати кожний задум на послух Христові» (2 Коринтян 10:5). Бог бажає, щоби дії християн були засновані на Істині, яку можна чесно та логічно захистити, а не на фальшивій доктрині, керованій емоціями, яку вони наївно прийняли від нечесних людей.

Звісно, ранні християни були сповнені емоцій. Вони з радістю свідчили про те, що довгоочікуваний Месія не так давно прийшов у світ і встановив Своє духовне Царство. Вони каялися у своїх гріхах (Дії 2:37; 8:24). Вони з любов'ю жертвували своїми матеріальними статками, щоб допомогти більш нужденним серед них (Дії 4:32–37). Вони непокоїлися через безпеку своїх братів, які відкрито проповідували перед ворогами (Дії 21:12). Вони раділи, «що за Ім'я *Господа* [Ісуса] удостоїлися прийняти зневагу» (Дії 5:41) і мужньо продовжували проповідувати «Боже Царство і з усією відвагою безборонно навчати про Господа Ісуса Христа» (Дії 28:31). Але зрештою, які б почуття їх не переповнювали, які б емоції вони не відчували, не вони були рушійною силою їхньої вірності Ісусу Христу. Рання Церква зростала у вірі та чисельності не тому, що їх об'єднувала релігія, орієнтована більше на почуття, ніж на доктрину, а тому, що вони щиро вірили в Істину (Івана 8:21–36), яку вони з радістю поширювали та відстоювали.

ДІЇ 1 – ВСТУП ЛУКИ

Лука, лікар і натхненний автор Книги Дії, з самого початку своєї короткої історії перших 30 років існування Господньої Церкви задає «захисний» тон свого оповідання. У першому реченні Він нагадує про свій попередній твір (Євангеліє), де він записав те, що Ісус робив і чого навчав. А вже в наступному реченні він коротко, але обґрунтовано представив один важливий доказ, який буде неодноразово повторюватися в його другій книзі (Дії) і який лежить в основі доброї звістки: воскресіння Христа з мертвих. І як саме Лука коротко передав інформацію про воскресіння Христа – як просто неперевірену «надію»? Або він зробив емоційний заклик, використовуючи красномовні слова? Зовсім ні. З самого початку Лука задав апологетичний тон для Книги Дії.

Лука зазначив, що Ісус «постав живий перед ними [апостолами], з багатьма доказами, з'являючись їм упродовж сорока днів...» (Дії 1:3). Зверніть увагу на твердження Луки, що Ісус «постав» (*парестасен*), або «**представив Себе**» живим. Мертве тіло Ісуса не було викрадено та поховано в іншому місці. Він не втік із гробниці, залишивши всіх у сумнівах щодо Свого

можливого воскресіння. Він «представив» або «з'явив» (НПУ) Себе. Лука використав це слово у книзі 13 разів, у тому числі й розповідаючи про те, як Петро, після того як Бог воскресив Сарну з мертвих, «покликав святих і вдовиць і **поставив** її *перед ними* живою» (Дії 9:41). Він довів їм, що вона не була мертва. Подібним чином і колись бездиханне тіло Господа воскресло з мертвих, а потім, протягом наступних 40 днів, Ісус неодноразово являвся апостолам живим, надаючи їм «багато доказів».

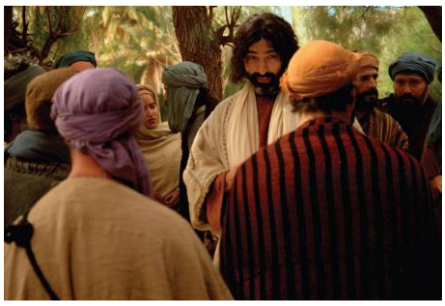

Ісус не пропонував Своїм апостолам туманних, підсвідомих послань, щоб переконати їх у Своєму воскресінні. Він не давав їм почути просто шепіт вітру. Лука прямо зазначає, що Ісус надав «багато **доказів**» (*поллоіс текманріоіс*). Згідно з коментарем Данкера, Арндта і Ґінґріха, *текманріоіс* – це «те, що робить щось відомим **у переконливий і вирішальний спосіб**»[2]. Ісус не просто «трохи підтвердив» Своє воскресіння; Він навів багато переконливих доказів Свого воскресіння з мертвих.

Отже, на що саме вказує Лука? Безсумнівно, на деякі з тих самих доказів, які він навів у своїй «першій книзі» (і які автори інших Євангелій наводили у своїх оповіданнях). Протягом 40 днів Свого перебування на землі після Свого воскресіння і до Свого вознесіння, Ісус являвся кільком людям у різний час, у тому числі одного разу більш ніж 500 учням одночасно (1 Коринтян 15:5–8). Коли Він з'явився апостолам, Він показав їм Свої пробиті руки та ноги та закликав їх «доторкнутися» до Нього й «подивитися», що Він не був просто духом, «бо дух тіла й костей не має», на відміну від Ісуса (Луки 24:39). Ще одним фізичним доказом тілесного воскресіння Ісуса «з тілом і кістками» стало те, що Він їв з апостолами (Луки 24:41–43). (Якщо ви хочете довести комусь, що є справжніми, фізичними істотами, споживання справжньої їжі в його присутності, безсумнівно, буде відповідним підтвердженням цього). Нарешті, Головний Учитель навчав їх Писання (Луки 24:44–49). Дійсно, як засвідчив Лука, Ісус представив апологію – Він «**постав живий** перед ними, **з багатьма доказами**, з'являючись їм упродовж сорока днів і розповідаючи про Царство Боже» (Дії 1:3).

ДІЇ 2 – ЗАХИСТ ПЕТРА НА ДЕНЬ П'ЯТИДЕСЯТНИЦІ

У першу П'ятидесятницю після смерті, поховання та воскресіння Ісуса Петро стояв перед тисячами євреїв і **міркував** з ними про те, як вони могли стати послідовниками нещодавно розіп'ятого нащадка Давида. Зауважте, що його проповідь не була емоційним закликом до його слухачів «покаятися… і охреститися» (Дії 2:38). Ні, на противагу безладним бурмотінням п'яних (Дії 2:15), Петро засвідчив, що чудесна спроможність апостолів розмовляти мовами, яких вони ніколи не вивчали (2:6, 8, 11), свідками чого було все зібрання, було виконанням пророцтва Йоіла, виголошеного ним за 800 років до цієї події. Крім того, Петро нагадав зібранню, що Бог «засвідчив» чудеса, які творив Ісус, коли жив серед них. Тобто Бог дав докази божественного походження, послання та місії Христа, які люди могли побачити та прийняти обґрунтоване, раціональне рішення щодо Нього.

Люди, які зібралися в Єрусалимі на день П'ятидесятниці, знали, що Ісуса було «вбито» не так давно (Дії 2:23), але на відміну від гробниці царя Давида, гробниця Ісуса була порожньою лише через три дні. На відміну від тіла Давида, яке побачило тління, мертве тіло Христа воскресло і ніколи не побачить тління. Зауважте, що Петро закликав зібрання оцінити **докази** воскресіння Ісуса, які включали порожню гробницю (Дії 2:24, 29–32), справдження написаного в Псалмі 15:8–11 (Дії 2:25–31) і розповіді свідків, які стояли перед ними й засвідчували, що вони дійсно бачили воскреслого Спасителя (Дії 2:32).

Три тисячі людей, які підкорилися євангелію в день П'ятидесятниці, переконали не красиві слова, фальшиві чудеса чи вмілі емоційні заклики. Вони «розчулилися серцем», почувши проповідь, засновану на доводах розуму та одкровення. Вони відреагували на проповідь, сповнену розумної аргументації та правильного застосування Святого Письма. Вони відгукнулися на апологію Христа, християнську апологетику.

АПОЛОГЕТИКА І ПРОПОВІДЬ ПАВЛА В КНИЗІ ДІЇ

Як Павло прилюдно та приватно проголошував Слово Боже? Що він казав людям? Як він проповідував євангеліє своїм слухачам? Чи був він схожий на багатьох сучасних (теле)проповідників, яким до вподоби розважати аудиторію яскравими постановками, спрямованими на отримання емоційного відгуку? Чи він без зупину пропагував потребу в релігії для гарного самопочуття по типу звичайних груп психологічної підтримки, які б допомогли людям пройти крізь життєві випробування та потрапити на небеса? Що Бог зробив через Павла, завдяки чому так багато людей у першому столітті почули євангеліє і стали відданими слугами в Царстві Божому?

Християнам не потрібно губитися в здогадках щодо того, що робив Павло. Натхненна Книга Дії розповідає про роботу та вчення Павла докладніше, ніж про будь-кого іншого в ранній Церкві. **Просто прочитайте Дії**, і ви побачите, що з того часу як Павло став християнином і до кінця книги (28:30–31) він виголошував раціональні, добре аргументовані й засновані на правді проповіді, які спонукали до роздумів, «**доводячи**, що Він [Ісус] є Христос» (Дії 9:22). Павло наводив докази, які приводили чесних людей до логічного висновку, що Ісус дійсно є обіцяним, провіщеним Месією: Спасителем людства.

Хоча в цій статті не буде зроблено вичерпного огляду всієї діяльності Павла як благовісника, розглянемо дещо з того, що Лука записав про проповіді Павла лише під час його другої та третьої місіонерських подорожей. Зверніть увагу на слова, які сам Павло використовував у своїх проповідях і які записав Лука, один із його супутників (Дії 16:10–16), описуючи роботу Павла.

Солунь

Після заснування церкви у Филипах і наказу несправедливих і боягузливих воєвод покинути місто (Дії 16:11–40), Павло прийшов у Солунь і в суботу увійшов до єврейської синагоги (що було його звичаєм, 17:2). Там він «диспутував з ними щодо Писання, пояснюючи й доводячи, що Христос мав постраждати й воскреснути з мертвих і що Той Ісус, Якого я вам проповідую, – *запевняв він*, – є Христос» (Дії 17:2–3).

На відміну від заздрісних, невіруючих ворогів Павла, які вдалися до залякування і насильства, підбурили натовп і спричинили хаос у місті (Дії 17:5–9), євангеліє Христа, яке проповідував Павло і яке змінювало життя людей, містило факти, які він пояснював і демонстрував, використовуючи писання Старого Заповіту та історичні факти життя Христа. Ті, кого наведені докази переконали стати послідовниками Христа 2000 років тому в Солуні, відгукнулися на почуту Істину та на справедливе й розумне її тлумачення.

Верея

Верейці були відкритими й чесними дослідниками. Замість того щоб негайно відкинути вчення Павла через певну упередженість, або навпаки, наївно повірити всьому, що вони почули без серйозного дослідження, верейці «були шляхетніші від тих, які в Солуні. Вони прийняли слово з усією ревністю, щодня досліджуючи Писання, чи так воно є» (Дії 17:11). На відміну від багатьох заздрісних, вороже налаштованих євреїв Солуня верейці мали благороднішу вдачу і завзято слухали вчення Павла і Сили, щодня перевіряючи або досліджуючи (*анакріно*) Писання Старого Заповіту. Грецьке слово *анакріно* означає «займатися ретельним вивченням питання»; «допитуватися, досліджувати»[3]. І справді, подібно до того, як Пилат «допитав» (*анакріно*) Ісуса і не знайшов у Ньому вини щодо того, в чому Його звинувачували (Луки 23:14), верейці щодня **досліджували** Святе Письмо, щоб упевнитися, що те, про що проповідував Павло, було правдою.

І якою була реакція верейців на почуте ними Слово Боже? «Багато хто з них увірував, і чимало з грецьких шляхетних жінок та чоловіків» (Дії 17:12). «Багато» людей, які постійно й ретельно досліджували Святе Письмо, дійшли висновку, що Павло проповідував істину. Зверніть увагу на цей важливий висновок: якщо верейці були чесними людьми, які серйозно досліджували вчення Павла, і все ж дійшли обґрунтованого висновку, що його слова правдиві, тоді проповідь Павла була настільки фактично обґрунтованою, що могла витримати щоденне прискіпливе дослідження на кшталт судового розгляду. Так, рання Церква зросла на родючому ґрунті

відданості апостолів і новозавітних пророків проповіді та навчанню, які можна було перевірити. Справді, християнська апологетика відіграла вирішальну роль у духовному та чисельному зростанні ранньої Церкви у Вереї.

Афіни

З Вереї Павло вирушив до Афін – міста, яке було «переповнене ідолами» (Дії 17:16). Зверніть увагу, що він був емоційно обурений («спровокований», *пароксюнето*) цілковито ідолопоклонницьким і духовно неосвіченим містом. Його обурення не було гріховним (1 Коринтян 13:5), але праведне роздратування спонукало його проповідувати євангеліє цілком поганському народу. Цікаво, що емоційне, внутрішнє хвилювання Павла не виплеснулося в ірраціональних, емоційних висловлюваннях. Навпаки, отримавши можливість виступити перед Ареопагом, Павло виголосив майстерну апологію перед тими, хто ставив під сумнів його переконання та вчення.

Павло не почав свою промову зі старозавітних пророцтв про Месію, як він зазвичай робив при дискутуванні з євреями. Павло навіть не навів жодної прямої цитати зі Святого Письма. Чому? Тому що він знав, що цього разу його аудиторія складалася з язичницьких філософів, які майже нічого не знали про Старий Заповіт і, звичайно, не вважали його божественним і авторитетним. Отже, Павло почав з того, що греки могли впізнати, – зі згадки про жертовник з написом «Невідомому Богові» (Дії 17:23).

Про цього Бога (істинного Бога), Якого вони публічно визнавали невідомим (Дії 17:18, 23), Павло і просвітив афінян. Він виголосив серйозні істини про безглуздість ідолопоклонства, але намагався зробити це якомога необразливіше. Замість того щоб нападати на афінян як на неосвічених ідолопоклонників, Він міркував з ними про існування Бога, «Який створив світ і все, що в ньому», Який є «Господом неба і землі» і «не живе в рукотворних храмах». Він також не приймає служіння людських рук, ніби Він чогось потребує, бо Він «Сам дає всім життя, дихання і все» (Дії 17:24–25). Бог, Якому Павло служив і Якого проповідував, є всемогутнім Творцем всесвіту, і, як не дивно, усі люди є Його родом. На підтвердження своєї думки Павло навіть процитував їх власних поетів. Він хотів донести до своїх слухачів чітку думку, що справжнє Божество просто неможливо представити у витворах із золота, срібла чи каменю.

Хоча дехто висміював Павла, коли він далі став свідчити їм про воскресіння Христа (Дії 17:32), деякі були переконані його здоровими міркуваннями і «повірили», включаючи Діонисія Ареопагіта (17:34). Дійсно, прилюдна *апологія* Павла про вищість істинного Бога всесвіту (над рукотворними ідолами) мала позитивний вплив на тих, хто щиро шукав правду.

Ефес

Хоча під час другої місіонерської подорожі Павло лише ненадовго відвідав місто Ефес (Дії 18:19–21), під час наступної місіонерської подорожі він залишився там на три роки. Він розпочав свою роботу в цьому місті з навчання дюжини учнів Івана Хрестителя, виклавши їм «докладніше… про Божу дорогу» (Дії 18:26), що логічно призвело до того, що ці щиросерді душі «охрестилися в Ім'я Господа Ісуса» (Дії 19:1–7). Наступні три місяці Павло провів у синагозі міста, де «**переконував** і **говорив** про Царство Боже» (Дії 19:8). «Переконувати» (*діалегомай*), як це часто робив Павло, означає «брати участь в обміні промовами»; «розмовляти, дискутувати, сперечатися»[4]. Павло був вчителем Істини, яку він міг захищати і робив це. Він правильно навчав старозавітного Писання і точно застосовував відповідні пророцтва до Ісуса та Його Царства. Однак згодом деякі почали «опиралися і не вірили, злословлячи *Господню* дорогу на очах у безлічі *народу*» (Дії 19:9). Тому Павло вирішив відокремити учнів від таких і «викладав (*діалегомай*) їм щодня» в школі Тирана протягом наступних двох років, так що «усі, які жили в Азії, почули Господнє Слово, – юдеї і греки» (Дії 19:9–10).

Хоча Павло знищив нерозумну й нелогічну ідею ідолопоклонства в Афінах під час своєї другої місіонерської подорожі (Дії 17), але можливо саме під час його проповіді в Ефесі (Дії 19) був найчіткіше виражений **контраст** між правдивою християнською апологетикою та ірраціональністю ідолопоклонства в усій Книзі Дії. Павло провів кілька місяців у місцевій синагозі та кілька років у школі Тирана, «викладаючи» християнство. Крім того, Бог творив

через Павла дивовижні чудеса як ще один доказ того, що послання апостола мало божественне походження, а не було просто вигадкою, яку пропагують у спробах стати багатими і відомими (Дії 19:11; Євреїв 2:3–4). Павло «ні від кого не жадав срібла, золота чи одягу» (Дії 20:33). Його звістка була правдивою; його захист був логічним; його наміри були чесними. Однак ефеські ідолопоклонники діяли прямо протилежно. Насправді, вони навіть не намагалися приховати своє бажання отримати земну вигоду від релігії. «Один золотар на ім'я Дмитро, який виготовляв *маленькі* срібні храми Артеміди, давав ремісникам чималий заробіток. Зібравши їх та інших, які цим займалися, він сказав: Мужі, ви знаєте, що наш прибуток – від цієї роботи», і, якщо Павла не змусити замовкнути, «не тільки наше ремесло прийде в занепад, але й храм великої богині Артеміди вважатимуть за ніщо і буде знищена її велич» (Дії 19:24–25, 27). У той час як Павло переконував, що «те, що зроблено руками, – то не боги» (Дії 19:26), ефесян-язичників більше хвилювали гроші та традиція, ніж правда та розум (Дії 19:25). Під владою гнівних емоцій, «у місті зчинилася колотнеча… *усі*, як один, кинулися до амфітеатру… та багато хто не знав, чому зібралися», однак впродовж **двох годин** вони «вигукували в один голос: Велика Артеміда Ефеська!» (Дії 19:29, 32, 34). Лише уявіть собі, як це – постійно вигукувати одне й те саме («*мегала а Артеміс Ефесіон*») протягом 120 хвилин. Чи можете ви уявити собі повторення однієї фрази сотні разів протягом 120 хвилин? Навіть невіруючий міський писар міг зрозуміти, що не було «жодної причини», якою можна було б «виправдати цей безпорядок» (Дії 19:40).

Знову ж таки, не пропустіть різкий контраст між істинним євангелієм Ісуса Христа, яке захищав Павло, і повторюваною, емоційно зарядженою нісенітницею, яку «проповідував» Дмитро і язичники. Павло «переконував і відвертав» (від ідолопоклонства до істинного і живого Бога) «багатьох людей» не тільки в Ефесі, а «майже по всій Азії» (Дії 19:26). Але він робив це без примусу чи погрози силою, не вдаючись до нечесної, безглуздої тактики (яка була характерна не лише для тодішніх ефесян, але й для багатьох сучасних фальшивих цілителів, жадібних до наживи проповідників тощо). Павло намагався переконувати відкритих, чесних людей наслідувати Господа Ісуса Христа за допомогою чітких і зрозумілих аргументів, які могли витримати найретельнішу перевірку, вірного навчання Святого Письма та щирої любові до Господа та заблудлих душ.

ВИСНОВОК

Книгу Дії апостолів можна було би правомірно назвати Книгою Дії апологетів, тому що вона оповідає про те, як апостоли та перші учні неодноразово надавали раціональний захист християнської віри. Хоча критики християнства часто заявляють, що Біблія пропагує сліпу віру, самі автори книг Біблії прямо зазначили, що вони «не йшли за хитрими вигадками, але були очевидцями Його величі» (2 Петра 1:16). Апостоли свідчили про те, «що побачили на власні очі і до чого доторкалися» (1 Івана 1:1–2). Вони наслідували приклад Господа, Який був (і є) Головним Логіком. Вони постійно наводили докази на користь християнства, промовляючи «правдиві й розумні слова» (Дії 26:25).

І який був результат? Як вплинуло на світ таке непідробне, сміливе навчання, проповідь і захист євангелія? Протягом 30 років після смерті, поховання та воскресіння Христа євангеліє було «проповідувано між усім творінням, котре є під небом» (Колосян 1:23), і багато десятків тисяч душ навернулися до Господа (Дії 21:20). Нехай Бог допоможе Своїй Церкві у XXI столітті мати таку ж відданість спасінню заблудлих душ і раціональному захисту Шляху Ісуса Христа, чудовим прикладом якої була рання Церква.

ДІЇ СВЯТИХ АПОСТОЛІВ

[1:3] Докладніше про віру та докази дивіться у Спеціальному розділі на стор. 60 коментарів до Івана.

[1:12] Ви коли-небудь звертали увагу на те, наскільки гнучкими є люди при зазначенні розташування місця, де вони були або куди збираються поїхати? Коли мова йде про певний географічний регіон (та міста, поселення і визначні місця в цьому регіоні), замість точного розташування якогось об'єкта вони часто вказують загальну місцевість. Людина, яка живе в передмісті великого міста, часто казатиме, що живе в цьому місті, тому що більшість людей знатимуть про нього і можуть не знати про назву передмістя. Те саме стосується майже всіх передмість великих міст. Іноді навіть маленькі містечка «сільського типу» ототожнюють із їхніми більш відомими «сусідами».

Зважаючи на те, скільки «вільностей» ми дозволяємо собі сьогодні при посиланні на географічні об'єкти, не дивно, що автори книг Біблії також робили це в своїх оповіданнях. І хоча скептики самі вдаються до таких самих приблизних позначень, які іноді використовували автори біблійних оповідань, вони довільно відкидають зазначену цими авторами інформацію як неточну та ненатхненну. У даному випадку вони заявляють про наявність протиріччя в зазначенні місця, з якого Ісус вознісся на небо: в Євангелії від Луки написано, що Ісус вознісся з Витанії, а в Книзі Дії зазначено, що Він вознісся з Оливної гори.

При більш уважному розгляді цього випадку виявляється, що натхненний автор третього Євангелія насправді написав так: «Вивівши їх **за *місто* до Витанії**, Він підняв Свої руки і поблагословив їх. І сталося, що коли благословляв їх, **Він віддалився від них** і почав підійматися на небо» (Луки 24:50–51). Зауважте, він не сказав, що Ісус вознісся «з» Витанії, а що вони вийшли за місто «до» (*хоес прос*; буквально «поки не дісталися») до Витанії, і з цього місця Ісус вознісся на небо. Новий міжнародний переклад Біблії передає справжнє значення цього вірша, зазначаючи, що Ісус повів Своїх апостолів «**в околиці** Витанії», перш ніж вознестися на небо. У тексті ніде не сказано, що Він вознісся **безпосередньо** «з Витанії».

А оскільки **Витанія знаходилася** майже в трьох кілометрах від Єрусалиму на східному схилі Оливної гори[1], Лука просто використав різні географічні посилання, позначаючи одне й те саме місце, просто в Євангелії він послався на околиці Витанії, а в Книзі Дії більш конкретно зазначив Оливну гору.

1:14 aNU-текст опускає *й благанні.*

[1:18] Опис смерті Юди Іскаріота був одним із найпопулярніших імовірних протиріч у Біблії. У той час як Матвій записав, що Юда «пішов і повісився» після того, як зрадив Ісуса за 30 срібняків (27:5), Лука записав, що він «впав сторчма головою, розпоров живіт, і випали всі його нутрощі» (Дії 1:18). Оскільки Матвій згадує лише про повішення Юди, тоді як Лука згадує про те, що Юда впав сторчма головою і розпоров живіт, нібито існує «справжнє» протиріччя.

Проте правда полягає в тому, що ці два вірші просто доповнюють один одного, як і розповіді про воскресіння Ісуса та багато інших біблійних подій. Це не ситуація або – або. Юда справді «повісився», а через деякий час його тіло впало вниз головою, в результаті чого його живіт розпоровся.

Що могло призвести до цього? Коли людина помирає, тіло починає розкладатися. Якщо мертве тіло залишити і не намагатися зберегти (наприклад, забальзамувати), бактерії незабаром починають руйнувати різні тканини тіла. В результаті в організмі виділяються гази, які, в свою чергу, призводять до набряку тіла. Кілька років тому ЗМІ повідомили, як 50-тонний кашалот викинувся на берег великого азіатського острова й загинув. Під час його транспортування через

місто до певного дослідницького центру розпухле тіло кита буквально вибухнуло і під цей «дощ» із крові та нутрощів попали пішоходи й мотоциклісти. З огляду на такі події, неважко уявити, що мертве людське тіло, яке, можливо, розбухало протягом кількох днів, могло впасти з невеликої відстані (звідки б воно не висіло) і легко розірватися під час удару об землю.

Тож, не можна вважати, що Матвія 27:5 і Дії 1:18 явно суперечать одне одному, якщо існує можливість обом текстам бути правдивими – а з наукової та логістичної точки зору обидва інциденти цілком могли мати місце. Згідно з давнім переданням, Юда повісився на краю скелі над долиною Ґінном. Згодом мотузка могла обірватися або перетертися, в результаті чого його тіло впало вниз головою на поле внизу, як і описав Лука. Матвій не заперечує, що Юда впав і його нутрощі випали, а Лука не заперечує, що Юда повісився. Коротше кажучи, Матвій описує **спосіб**, за допомогою якого Юда вкоротив собі віку, а Лука повідомляє його кінцевий **результат**.

Опис смерті Юди – не єдина проблема, яка виникає у скептиків із текстом Дії 1:18. Оскільки у Матвія 27:5–7 зазначено, що **первосвященики** використали гроші, які Юда отримав за свою зраду, а потім кинув на підлогу храму, щоб купити поле гончаря, критики стверджують, що існує протиріччя, оскільки в Дії 1:18 зазначено, що то **Юда** купив поле за криваві гроші. Цілком зрозуміло, що Юда не міг купити те поле, тому що він повернув 30 срібняків священикам перед тим, як повіситися.

При поверхневому прочитанні цього тексту можна подумати, що ці розбіжності являють собою законне протиріччя. Якщо буде неправильно стверджувати, що батько купив машину для свого сина, тоді як фактично це син купив машину за батькові гроші, тоді твердження в Дії 1:18 і Матвія 27:5–7 можна вважати суперечливими. Якщо вважати оманливим твердження, що роботодавець купив їжу для свого персоналу, хоча насправді це один із працівників передав гроші офіціанту, тоді події, описані в Дії 1:18, можна вважати помилковими. Але такі висновки не будуть ані справедливими, ані розумними, якщо розуміти гнучке використання мови.

Дії 1:18 просто повідомляють, що Юда дав **засоби** для придбання поля. Висновок, що Юда **особисто** купив поле гончаря, не є обов'язковим. Як і в сучасних творах і промовах, у Святому Письмі дуже часто про якусь людину сказано, що вона щось зробила, тоді як насправді вона лише надала засоби для цього. Наприклад, Йосиф говорив про те, що його брати продали його **до Єгипту** (Дії 7:9), тоді як насправді вони продали його **ізмаїльцям**, які потім продали його до Єгипту. Іван написав, що «фарисеї почули, що Він [Ісус] збирає та хрестить більше учнів, ніж Іван [хреститель] – (хоч Сам Ісус не хрестив, а лише Його учні)» (Івана 4:1–3). Той самий принцип, висловлений у відомій латинській сентенції «*Qui facit per alium, facit per se*» («той, хто діє через посередництво іншого, за законом вважається таким, хто робить це сам»), визнається і в судочинстві.

Тож, незалежно від того, чи сказано, що Юда «здобув місце ціною неправди» (Дії 1:18), або що первосвященики «купили на них гончарське поле» (Матвія 27:7), повідомляється та сама істина, тільки різними способами.

1:20 aПсалом 68:26

bПсалом 108:8

cГрецьке *епіскопен*, роль наглядача

[2:3] На кого зійшов Святий Дух у день П'ятидесятниці? Багато хто вважає, що на всіх учнів (близько 120), які були зібрані разом (Дії 1:15). Згідно з цією думкою, у день П'ятидесятниці Святий Дух зійшов не лише на апостолів, але й на інших учнів, наділивши їх такими ж силами, які були дані апостолам. Такий висновок обумовлений припущенням, що твердження «всі вони були однодушно разом» в Дії 2:1 стосується всіх 120 учнів. Однак подальше дослідження тексту доводить помилковість такого висновку. Насправді лише апостоли отримали чудесне «хрещення Святим Духом» у день П'ятидесятниці.

Для правильного розуміння Біблії важливо пам'ятати, що в оригінальних текстах не було поділу на розділи і вірші, як у наших сучасних Біблях; це було додано через багато століть після

написання оригінальних текстів (автографів). Тому поділ на розділи тексту Дії 1:26 – 2:1 часто викликає непорозуміння. Дехто припускає, що події, про які йдеться в Дії 2:1–4, мають простягатися аж до 1:15. Якщо ж прибрати поділ на розділи, цю проблему легко вирішити. Тоді текст Дії 1:26 – 2:1 звучить так: «І кинули жереб. І випав жереб на Маттія, якого й зараховано до одинадцятьох апостолів. Коли настав день П'ятдесятниці, всі вони були однодушно разом».

Коли ці вірші об'єднати, як це й було в оригінальному тексті, легко побачити, що «всі вони», хто були «однодушно разом», це апостоли. Займенник «вони» в Дії 2:1 стосується не 120 учнів, а безпосереднього попереднього іменника – тобто, апостолів. Додатковим підтвердженням цього є той факт, що Петро «встав з одинадцятьма» (Дії 2:14), а присутні розмовляли з «Петром та іншими апостолами» (Дії 2:37). Крім того, Ісус наказав апостолам чекати в Єрусалимі, доки на них не зійде Святий Дух (Дії 1:2, 4).

Хрещення Святим Духом, яке відбулося в день П'ятидесятниці (Дії 2), не було явищем, яке пережили сотні учнів, а лише апостоли. Лише «на кожному з них» «осіли» вогняні язики. Багато сучасних релігійних діячів, які стверджують про здатність творити чудеса, вірять, що вони отримали «хрещення Святим Духом», як і 120 учнів на день П'ятидесятниці. Однак точне розуміння Біблії показує, що обітниця хрещення Святим Духом була дана лише апостолам. І хоча Святий Дух дійсно живе в кожному істинному християнині (1 Івана 3:24), це не супроводжується чудодійними силами. Сьогодні свідченням наявності Духа у християн є не здатність говорити іншими мовами чи творити чудеса, а наявність у їхньому житті плодів Духа: «любов, радість, мир, довготерпіння, ласкавість, доброта, віра, лагідність, стриманість» (Галатів 5:22–23). Дивіться також Матвія 3:11, Дії 1:5 та Спеціальний розділ на стор. 15 коментарів до 1 Коринтян.

2:21 аЙоіл 2:28–32

2:28 аПсалом 15:8–11

2:30 aNU-текст опускає *за тілом* і закінчує текст словами: *Він посадить його на його престолі*.

[2:31] Протягом багатьох століть у християнському світі панувала серйозна помилка, що після розп'яття і до воскресіння Ісус знаходився у пеклі. Однією з причин цього було нерозуміння англійськими перекладачами XVI та XVII століть формальних відмінностей, які існують між використаними у відповідних текстах грецькими словами. Зокрема, грецьке слово *гадес* загалом прирівнювалося до слова *геєна*. *Гадес* позначає проміжний стан усіх мертвих, які очікують остаточного суду, у той час як *геєна* позначає місце перебування нечестивих після суду. Кульмінацією цієї плутанини став переклад в Біблії короля Якова грецького слова *гадес* як «пекло» у всіх 10 випадках його вживання у Новому Заповіті (Матвія 11:23; 16:18; Луки 10:15; 16:23; Дії 2:27, 31; Об'явлення 1:18; 20:13, 14). У такому випадку при прочитанні Дії 2:27, 31, де слово *гадес* перекладене як «пекло», створюється враження, що після смерті на хресті Ісус потрапив до пекла. Першим англійським перекладом, в якому збережено правильну різницю між *гадесом* і *геєною*, була Англійська переглянута версія та її американський аналог, Американська стандартна версія 1901 року[2].

В Біблії ніде не сказано, що Ісус потрапив у пекло. Насправді, в ній сказано прямо протилежне. У Луки 23:39–43 ми читаємо розмову Ісуса з одним із розбійників на хресті. Побачивши віру розбійника, Ісус сказав йому: «Запевняю тебе: сьогодні ти будеш зі Мною в раю» (23:43). Як це могло статися, якщо Ісус пішов у пекло? Однак у світлі справжнього значення слова *гадес* сказане Ісусом має цілковитий сенс. *Гадес* просто позначає царство мертвих, куди потрапляють усі померлі. Ісус помер, як і розбійник, і вони обоє потрапили в царство мертвих – але не в пекло, а в рай – місце, де праведники перебувають до Судного дня. Дивіться також 1 Петра 3:18–20.

2:35 аПсалом 109:1

[2:38] *Дивіться схему на стор. 8 коментарів до Римлян.*

[2:38] Згідно цього вірша людина контактує з кров'ю Христа та отримує прощення гріхів у момент свого хрещення. Насправді вірш пояснює, що хрещення і слугує для отримання цього прощення. Однак деякі заперечують необхідність хрещення для прощення гріхів і спасіння, стверджуючи, що прийменник «на» у фразі «на відпущення гріхів» означає «через» («внаслідок»). Вони заявляють, що 3000 людей у цьому уривку хрестилися, «через те», що їхні гріхи були прощені.

Проте грецький прийменник *eic*, який використано в цьому вірші, ніколи не використовується для позначення причини. Натомість, він завжди має своє первинне, основне значення: у, до, в напрямку. Не можна брати текст, вирішувати, що він має означати, і виводити з цього граматичне значення, яке збігається з нашим упередженим розумінням тексту. Натомість аналіз тексту потрібно починати з натхненної граматики, прагнучі зрозуміти кожен текст у світлі нормального, природного, загального значення використаних у ньому граматичних і лексичних конструкцій. Граматична конструкція, використана в Дії 2:38 – «на відпущення гріхів» (*eic афесін хамартіон*) – міститься і в Євангелії від Матвія 26:28. Кров Ісуса, кров нового завіту, безсумнівно, була пролита за багатьох, щоб вони могли «отримати прощення гріхів». Тут грецький прийменник має своє природне й нормальне значення – «до», «у напрямку». Якби Святий Дух мав намір сказати, що хрещення відбувається «через» або «внаслідок» вже отриманого прощення, Він використав би грецький прийменник *діа*, який передає саме цю думку. Подібним чином і в Дії 2:38, якщо покаяння відбувається не «через» вже отримане відпущення гріхів, то й хрещення також. Петро сказав зібранню робити і те, і інше – покаятися і хреститися. Акт хрещення (пов'язаний з актом покаяння) не можна вирвати з контексту отримання прощення гріхів. Щоб отримати те, що отримали ті новозавітні християни (прощення гріхів), ми повинні зробити те саме, що й вони – хреститися в Христа «на прощення гріхів»[3].

2:41 aNU-текст опускає *з любов'ю*.

[2:42, 46] У Дії 2:42 ми зустрічаємо вислів «ламання хліба». Грецький вислів «ламати хліб» (*класай артон*) є буквальним перекладом єврейської ідіоми *парас лехем*, яка просто означала «споживати їжу». Цю ідіому чітко видно в Ісаї 58:7, Єремії 16:7 і Плачі Єремії 4:4. Ми використовуємо подібну ідіому, коли кажемо про те, щоб «піти перекусити». Однак фігури мови часто розвивають додаткові значення. Так з ідіоматичного значення споживати їжу виникло більш формальне використання цього виразу в Святому Письмі. Оскільки Господь взяв хліб і, очевидно, поламав його на шматки (Матвія 26:26; Марка 14:22; Луки 22:19; 1 Коринтян 1:24), у Святому Письмі «ламання хліба» іноді вживається на позначення Вечері Господньої. Однак не можна припускати, що кожне використання цієї ідіоми стосується Вечері Господньої, і контекст має визначати, чи мається на увазі спільна трапеза чи Вечеря Господня.

По-перше, деякі аспекти контексту Дії 2:42 вказують на те, що мається на увазі Вечеря Господня – зокрема, використання в оригінальному тексті означеного артикля *τη* (те) означає, що йдеться про конкретну подію, а не звичайну трапезу (1 Коринтян 10:16). Таким чином, вірш виглядає так: ησαν δε προσκαρτερουντες **τη** διδαχη των αποστολων και **τη** κοινωνια **τη** κλασει του αρτου και ταις προσευχαις («Перебували вони постійно в **τη** навчанні апостолів і в **τη** *братерській* спільності, в **τη** ламанні хліба та в молитвах). Очевидно, Лука мав на увазі офіційні дії під час християнського поклоніння.

По-друге, «ламання хліба» вказано серед інших безпомилково релігійних заходів Церкви: навчання апостолів, братерської спільності та молитви. По-третє, фраза «постійно перебували» (недосконалий час) вказує на звичайну, звичну, постійну практику, хоча її точна періодичність в цьому контексті не вказана, і треба звернутися до інших місць Писання, щоб визначити, чи передбачається певна частота цієї практики. Проте з цього уривка видно, що рання Церква приймала причастя значно частіше, ніж раз на рік, оскільки від заснування Церкви не минуло й року, а християни вже поклонялися «постійно».

«Ламання хліба» знову згадується через чотири вірші, в Дії 2:46. Тут також контекст має допомогти визначити, чи йдеться про Вечерю Господню, чи просто про спільні трапези. Грецькі

філологи звертають увагу на використання енклітичної частки *me* (τη)**,** яка в Новому Заповіті найчастіше зустрічається в Книзі Дії. Вона двічі з'являється в Дії 2:46, передаючи ідею «не тільки… але й»[4]. Використання сполучника *me* у вірші 46 функціонує як перерва в думці – протиставлення, щоб не допустити враження, ніби учні перебували в храмі 24 години на добу. Лука передав ідею, що після визначних подій дня П'ятидесятниці учні майже постійно збиралися разом у храмі, безсумнівно, не бажаючи пропустити жодної з величезних духовних подій, пов'язаних зі становленням Церкви. Однак вони розходилися по своїх приватних домівках, щоб продовжувати виконувати рутинні справи, зокрема й приймати спільні трапези.

Подвійне значення вживання слова *me*, що є очевидним у всьому контексті, полягає в тому, що учні відчували єдність або згуртованість. Хоча вони разом брали участь у своїй релігійній діяльності, їхня спільність розповсюджувалася і на їхні нерелігійні акти домашньої соціалізації. Серед перекладів Біблії, які відтворюють граматичні нюанси вірша, є НПУ: «Щодня вони продовжували зустрічатися разом у храмі, а вдома вони ламали хліб та споживали їжу з радістю й щирістю в серці». Зауважте, що запис про спільне перебування християн у дворах храму відокремлений розділовим сполучником від наступного речення, яке передає окрему ідею про спільне споживання їжі по домах. Таким чином, щоденні збори в храмі були окремою практикою від «ламання хліба» по домах, де вони з радістю спільно споживали їжу. Рання Церква приймала Вечерю Господню в неділю, а також «ламала хліб», споживаючи звичайну їжу в інші дні тижня.

[3:19] У проповіді з цієї нагоди, як і в день П'ятидесятниці, Петро закликав зібрання дати належний відгук на почуту звістку. Однак, хоча обидві проповіді містили заклик до покаяння, проповідь на день П'ятидесятниці прямо наказувала людям хреститися – на відміну від цієї промови. Тому дехто робить висновок, що хрещення не є необхідним для спасіння. Однак, оскільки проповідуване євангеліє стосується всіх однаково, і всі мають однаково відповісти на нього, а Біблія не суперечить сама собі, то Петро не міг висувати різні вимоги. Ретельне порівняння двох проповідей допомагає прояснити плутанину, показуючи, що Біблія є сама для себе найкращим тлумачем:

Дії 2:38 = Дії 3:19			
Покайтеся	Охреститься	На прощення гріхів	Дар Святого Духа
Покайтеся	Наверніться	Аби були стерті гріхи	Прийшов час відлиги від обличчя Господнього

[3:22, 25] Додаткові месіанські пророцтва (з Второзаконня 18:15, 18–19 і Буття 12:3), які передбачали втілення Христа через 1500 років. Більше про месіанські пророцтва дивіться в Спеціальному розділі на стор. 12 коментарів до Ісаї.

3:23 аВторозаконня 18:15, 18, 19
3:25 аБуття 22:18; 26:4; 28:14
4:11 аПсалом 117:22

[4:11] Месіанське пророцтво, взяте з Псалма 117:22.

[4:12] Ця відверта заява про те, що Христос є єдиним шляхом до спасіння людей, означає, що християнство є єдиною істинною релігією, а всі інші є винаходами людей. Ніхто не може спастися через будь-яку нехристиянську релігію чи філософію. Дивіться також Івана 14:6.

4:26 аПсалом 2:1, 2

[4:29–30] Ще один приклад того, як чудеса підтверджували проповідь Слова. Дивіться Спеціальний розділ про чудеса на стор. 15 коментарів до 1 Коринтян.

5:23 aNU-текст опускає *перед дверима*.
5:24 aNU-текст опускає *священик*.
5:41 aУ NU-тексті – *за Ім'я*; в М-тексті – *за Ім'я Ісуса*.
6:1 aТобто, грекомовні євреї
6:13 aNU-текст опускає *зневажливі*.
7:3 aБуття 12:1
7:7 aБуття 15:14
bВихід 3:12

[7:12–14] У Старому Заповіті тричі сказано, що в Єгипет прийшло 70 осіб із дому Якова. «Усіх душ родини Якова, які прибули до Єгипту, – **сімдесят**» (Буття 46:27). У перших кількох віршах Книги Вихід названо синів Якова, а потім знову сказано: «Всіх же душ…Якова, було **сімдесят** душ» (Вихід 1:1, 5). Третє згадування цього числа в Старому Заповіті знаходимо у промові Мойсея одразу після нагадування про «великі й страшні речі», які Бог зробив для ізраїльтян (Второзаконня 10:21). Потім він нагадав їм про те, як їхні «батьки прийшли в Єгипет в *кількості* **сімдесяти** душ», яких Господь «учинив … в кількості як небесні зорі» (вірш 22). Але як можна зрозуміти ці вірші з огляду на слова Степана, записані в Дії 7:12–14? Чому там згадується «сімдесят п'ять осіб», тоді як у Буття 46:27, Вихід 1:5 і Второзаконня 10:22 згадується лише «сімдесят осіб»? То скільки саме осіб із дому Якова перейшли до Єгипту?

Подібно до того, як людина може виміряти температуру кипіння води за різними шкалами (100° за Цельсієм або 212° за Фаренгейтом), у Біблії наведено різні значення кількості членів сім'ї Якова, які перейшли в Єгипет. Степан (Дії 7:14) не суперечив старозавітним уривкам, в яких зазначено число 70; він просто обчислив їх кількість інакше. Однак можна лише припустити, як саме. Зверніть увагу на наступні міркування:

• У Буття 46:27 ані дружина Якова (35:19), ані його наложниці не включені до числа 70.

• Попри згадку про «дочок і дочок синів» Якова (46:7), схоже, єдиною дочкою, включеною до числа «сімдесяти», була Діна (вірш 15), а єдиною онукою була Серах (вірш 17).

• Дружини синів Якова також не включені до числа сімдесяти (46:26).

• Нарешті, у той час як у масоретському тексті Старого Заповіту в Буття 46 згадується лише про **двох** нащадків Йосифа, у Септуагінті кількість його нащадків визначена як **дев'ять**.

Беручи до уваги, скільки осіб було виключено з числа «сімдесяти осіб», згаданих у Старому Заповіті, можна запропонувати принаймні два можливі рішення цієї так званої суперечності. По-перше, Степан міг включити невісток Якова у свої розрахунки 75 осіб. Дітей, онуків і правнуків Якова було 66 (Буття 46:8–26). Якщо додати Якова, Йосифа та двох його синів, то загальна кількість становитиме 70 (46:27). Проте, якщо Степан додав до 66 осіб ще й дружин синів Якова, він міг би правомірно вважати, що сім'я Якова нараховує 75 осіб, а не 70. [Степан згадує Якова окремо]. Проте хтось може запитати, як 66 плюс «дванадцять» може дорівнювати 75. Це може бути, якщо не всі дружини були включені. Очевидно, що дружина Йосифа не була б включена в це число, якщо не був включений Йосиф. І принаймні дві з 11 дружин, що залишалися, могли померти до того часу, коли сім'я вирушила до Єгипту. Ми точно знаємо, що дружина Юди на той час уже померла (Буття 38:12), і розумно зробити висновок, що й хтось іще з дружин також міг померти. (Цілком імовірно, що то могла бути дружина Симеона, Буття 46:10). Таким чином, коли Степан сказав, що «Йосиф послав покликати свого батька Якова **з усім родом, – сімдесят п'ять душ**» (Дії 7:14), він цілком реалістично міг включити до цього числа живих дружин братів Йосифа і отримати інше число, яке насправді не суперечить іншому.

[7:22] Коли Бог наказав Мойсею повернутися до Єгипту та представити Свої вимоги перед фараоном, Мойсей сказав: «Прошу, Господи: я не промовиста людина ні від учора, ні від третього дня, ні відтоді, як Ти почав говорити до Свого слуги» (Вихід 4:10). «Ось я некрасномовний, то як же послухає мене фараон?» (6:30). Отже, деякі дивуються, як Мойсей міг бути некрасномовним, якщо за словами Степана він «був **сильний у** своїх ділах та **словах**»? На їх думку, слова Степана (Дії 7:22) несумісні з тим, що ми дізнаємося про Мойсея з Книги Вихід. Як Мойсей міг бути «сильним у словах» і водночас «некрасномовним»?

По-перше, цілком можливо, що Мойсей не був таким «некрасномовним» і «не промовистим», як можна було подумати спочатку. Потрібно пам'ятати, **хто** надав характеристику мові Мойсея в Книзі Вихід – це не Бог сказав, що Мойсей не був здатний до ефективних промов, а **Мойсей**. Більше того, Мойсей зробив такі заяви про себе **після** того, як Бог наказав йому повернутися до землі, звідки він утік 40 років тому, рятуючи своє життя (Вихід 2:15), постати перед наймогутнішим правителем на землі (3:10) і наказати цареві Єгипту відпустити сотні тисяч ізраїльських рабів на волю. Очевидно, що Мойсей **боявся** і **сумнівався**, чи зможе він виконати Божий наказ. Тож він запитав: «Хто я такий, щоб іти до фараона…?» (Вихід 3:11). І додав: «Таж вони не повірять мені, і не послухають голосу мого, бо скажуть: Господь не явився тобі!» (4:1, переклад І. Огієнка). Навіть побачивши два дивовижних чуда (4:3–8), Мойсей усе ще наводив виправдання (4:10). Він був настільки стурбований усією цією справою, що нарешті став благати Бога, кажучи: «Прошу, Господи… **назнач**, благаю, ***іншого***, якого пошлеш» (4:13).

І якою була Божа відповідь Мойсею? «Запалав Господній гнів на Мойсея» (Вихід 4:14). Хоча Мойсей і був «дуже лагідний, – *лагіднішим* за всяку людину, що на лиці землі» (Числа 12:3), але думка про повернення до Єгипту та висування вимог до фараона, схоже, настільки непокоїла його, що він значно перебільшував своє «некрасномовство». Можна навіть сказати, що Мойсей досить красномовно побудував свою аргументацію про своє «некрасномовство». Більше того, коли він через багато років записав усі ці (та інші) події під Божим натхненням у П'ятикнижжі (Ісуса Навина 8:32; Івана 5:46), він був не менш «красномовним». [Те, що Бог сказав про Аарона, що він «переконливо говорить» (Вихід 4:14), ще не означає, що Мойсей не був красномовним оратором або що Бог вважав, що Мойсей не справиться з поставленим завданням. Очевидно, що Бог більше довіряв здібностям Мойсея, ніж сам Мойсей. Саме страх і нерішучість Мойсея, а не його нібито некрасномовство, спонукали нашого довготерпеливого Бога «призначити» Аарона Своїм речником].

Якщо наведені аргументи не переконають скептиків у тому, що Мойсей був набагато красномовнішим, ніж він сам стверджував про себе під час зустрічі з Богом на горі Хорив, можна також зазначити, що Степан описав Мойсея як «сильного **у** своїх ділах та словах» у контексті **перших 40 років його життя в Єгипті**. У своїй промові Степан нагадав євреям, що дочка фараона виховала Мойсея «собі за сина. І Мойсей був навчений усієї єгипетської мудрості, був сильний у своїх ділах та словах» (Дії 7:21–22). А потім Степан сказав: «Коли сповнилося йому сорок років, прийшло йому на серце відвідати своїх братів – синів Ізраїля» (вірш 23). І вже після того, як «минуло сорок років» (вірш 30) – після того, як Мойсей став пастухом і прожив у землі Мідіяну 40 років, тобто **у віці 80 років**, Мойсей виправдовувався перед Богом за своє «некрасномовство». Таким чином, відповідно до контексту, ці твердження стосувалися двох різних періодів життя Мойсея. **А якщо твердження стосуються двох різних періодів часу, раціонально не можна стверджувати про наявність суперечності між ними**. Скільком із нас певні речі краще вдавалися в молоді роки? Хіба Мойсей не міг бути більш красномовним оратором у 40 років, ніж у 80 (після чотирьох десятиліть, проведених пастухом у чужій країні)?

[Дехто може заявляти, що оскільки Мойсей сказав Богові: «Я не промовиста людина **ні від учора, ні від третього дня, ні відтоді**, як Ти почав говорити до Свого слуги» (Вихід 4:10), це означає, що він ніколи не був «сильним у словах», ані в 40, ані у 80 років. Однак тут потрібно мати на увазі, що це твердження зробив **Мойсей**, а не Бог, і неможливо напевно знати, як далеко в минуле могло простягатися це твердження на думку самого Мойсея. Він цілком міг мати на увазі час перед тим, як Бог з'явився йому в полум'ї куща. Більше того, події, описані у 3-му й 4-му розділах Книги Вихід, могли тривати кілька днів або навіть тижнів].

На жаль, скептики ігнорують не лише те, **хто** зробив ці заяви, та **різні періоди часу**, про які йдеться у відповідних уривках, але й те, що в цих текстах використані **різні слова**, які не обов'язково означають те саме. Навіть якби Мойсей і не перебільшував своє некрасномовство, і навіть якщо твердження у Вихід 3 – 6 та Дії 7:22 стосувалися того самого періоду життя Мойсея, але **«важко говорити» та мати «неповороткий язик» не обов'язково значить, що не можна бути «сильним у словах»** (Дії 7:22). Насправді, фраза «сильний у словах» (*дюнатос ен логоіс*) йде одразу після зазначення того, що Мойсей був «навчений усієї єгипетської мудрості». Як Мойсей, (нібито) некрасномовний оратор, міг бути «сильним у словах»? Поставивши це запитання трохи інакше, можна набагато легше відповісти на нього. Чи міг чоловік із царської сім'ї, дуже добре освічений, чиї діла описані як «могутні», вважатися «могутнім і в словах», навіть якщо він і не був найкращим оратором ? Безперечно. Скільки першокласних спортсменів і тренерів зверталися до своїх команд і вболівальників із надзвичайно мотивуючими промовами, і все ж їх не можна назвати «красномовними» ораторами? Скільки державних діячів виступали з хвилюючими промовами у вирішальні часи історії, хоча їх загалом не вважали великими ораторами? А скільки людей за всю історію людства були «сильними у словах» як письменники, але не як промовці?

7:28 aВихід 2:14

7:30 aNU-текст опускає *Господній.*

7:32 aВихід 3:6, 15

7:34 aВихід 3:5, 7, 8, 10

7:35 aВихід 2:14

7:37 aВторозаконня18:15

bNU-текст і M-текст опускають *Його слухайте.*

7:40 aВихід 32:1, 23

7:43 aАмоса 5:25–27

7:50 aІсаї 66:1, 2

[8:12–13] *Дивіться таблицю з випадками навернення на стор. 16.*

[8:14–19] Християни в першому столітті отримували даровану Богом здатність творити чудеса двома способами: через хрещення Святим Духом і через покладання рук апостолів. Перший спосіб згадується в Біблії лише двічі (Дії 2 і Дії 10), і то лише в особливих і обмежених цілях, а третій раз він мається на увазі у зв'язку з унікальним покликанням Павла (Дії 9:15; 22:21; Римлян 1:5; 11–13; 1 Коринтян 15:8; Галатів 1:16). А про отримання Святого Духа через покладання рук апостолів конкретно сказано тут, при першому проголошенні євангелія самарійцям.

Оскільки Новий Заповіт не пояснює жодних інших способів, за допомогою яких можна отримати здатність творити чудеса, це означає, що жодна людина, яка живе сьогодні, не має чудодійної здатності. Хрещення Святим Духом було унікальним, винятковим і обмеженим явищем на початку існування Церкви, і сьогодні немає жодного апостола, який міг би наділити когось здатністю творити чудеса. Дивіться Спеціальний розділ про чудеса на стор. 15 коментарів до 1 Коринтян.

8:33 aІсаї 53:7, 8

[8:35–36] Підійшовши до колісниці, в якій їхав ефіопський євнух, Пилип сів поруч із ним і, починаючи з написаного в Ісаї 53, «благовістив йому про Ісуса» (вірш 35). Однак уже наступний вірш вказує на те, що благовіщення Пилипа «про Ісуса» мало включати й проповідь про важливість водного хрещення, оскільки євнух запитав: «Ось вода. Що ж забороняє мені охреститися?» (вірш 36). З цього запитання ми дізнаємося, що Пилип повинен був навчити євнуха про необхідність водного хрещення. «Благовіщення про Ісуса» включає й проповідь хрещення. Зрештою, Ісус Сам наголосив на необхідності хрещення перед Своїм вознесінням на

небо (Матвія 28:18–20; Марка 16:15). І Петро наказав тим, хто чув його проповідь у день П'ятидесятниці, «покаятися та охреститися» (Дії 2:38). Дивіться таблицю з випадками навернення нижче.

Випадки навернення ***Велике доручення: Матвія 28:19-20; Марка 16:15–16; Луки 24:46–47***					
Дії	ВІРА	ПОКАЯННЯ	ВИЗНАННЯ ВІРИ	ХРЕЩЕННЯ	СПАСІННЯ
2 (День П'ятидесятниці)	Розчулилися	Покаялися		Хрестилися	Прощення
8 (самарійці)	Повірили			Хрестилися	
8 (Симон)	Повірив			Хрестився	
8 (євнух)	Повірив		Визнав віру	Хрестився	Радів
9 (Савл)		Не їв і не пив	Визнав віру	Хрестився	Гріхи омиті
10 (Корнилій)	Повірив	Покаявся		Хрестився	Спасіння/ життя
11 (розсіяні)	Повірили	Навернулися до Господа			
16 (Лідія)	Відкрила серце			Хрестилася	Вірна
16 (в'язничний сторож)	Повірив	Обмив рани		Хрестився	Радів
17 (верейці, атенці)	Повірили				
18 (коринтяни)	Повірили			Хрестилися	Святі
19 (ефесяни)	Повірили	Визнали свої вчинки		Хрестилися	У Христі

Зауважте, що Святий Дух не волів прямо згадувати кожну окрему дію кожної людини, яка прийняла євангеліє для свого спасіння. Однак не варто припускати, що євнух не **покаявся**, просто тому, що в тексті не було конкретно сказано про це, оскільки Ісус сказав, що покаяння необхідне для спасіння (Луки 13:3, 5). У більшості розповідей про навернення нічого не сказано про те, що люди **вголос визнавали** свою віру в Христа, але вони напевно це робили, оскільки Новий Заповіт прямо проголошує необхідність «визнавати своїми устами Господа Ісуса», перш ніж можна буде спастися (Римлян 10:9–10). Подібним чином не сказано, що ті, хто слухав проповідь Петра в день П'ятидесятниці, Савл або Лідія **увірували**. Тож «прогалини» в цій таблиці не применшують важливості цих дій. Але для того щоб дізнатися всю волю Божу щодо процесу навернення, потрібно визнати, що всі випадки навернення, разом взяті, надають розуміння повної волі Бога щодо того, як бути спасенними.

8:37 aNU-текст і M-текст опускають цей вірш. Проте він міститься у західних текстах, зокрема в латинському переданні.

9:5 aNU-текст і M-текст опускають останнє речення віршу 5.

9:17 aM-текст опускає *Ісус*.

[9:22] *Справу християнства, включно з божественністю Христа, можна* ***довести****.*

10:6 aNU-текст і M-текст опускають останню частину цього вірша.

[10:6] Якщо Біблія справді є Словом Божим, то від неї треба очікувати абсолютної точності. Причому в ній мають бути правильно зазначені не лише «значні» деталі, як-от імена римських імператорів чи розташування великих міст, але й дрібніші деталі, такі як назви конкретних місць, маловідомих народів або особливості місцевої їжі чи звичаїв.

При критичному аналізі Біблії щодо цих «дрібніших» деталей швидко стає очевидним, що вона демонструє таку саму точність у цих незначних аспектах, як і в тих, які можна вважати набагато важливішими. Наприклад, у цьому тексті (Дії 10:6) зазначено, що апостол Петро гостював у чоловіка на ім'я Симон, який «виправляв шкури» і жив «біля моря». Але в чому особливість того, що будинок Симона знаходився біля моря?

У першому столітті багато людей вважали дублення, процес виготовлення придатної для використання шкіри зі шкур тварин, надзвичайно неприємною роботою. Оскільки цей процес часто передбачав роботу зі шкурами, які розкладалися, і використання фекалій тварин, стародавнє дублення супроводжувалося надзвичайно неприємним запахом. Щоб обробити шкіру для дублення та очистити її від неприємних запахів, потрібна була велика кількість води. То де, на вашу думку, жив би гарбар у першому столітті? Звісно що біля моря – саме там, де й знаходився будинок Симона[5]. Незалежно від значимості деталей, біблійні автори бездоганно їх зазначали. Точність маленьких деталей, які зустрічаються в натхненному тексті, – це саме те, чого ми очікуємо від книги, автором якої є всемогутній, непогрішимий Творець.

10:32 aNU-текст опускає останнє речення цього вірша.

10:39 aNU-текст і M-текст додають *також*.

[10:40] *Дивіться коментарі до Марка 9:31 щодо дня воскресіння Ісуса з мертвих.*

[10:44] Дії 10 містить захоплюючу історію про першу євангельську проповідь Петра язичникам. До цього часу багато навернених євреїв вірили, що євангеліє призначено лише для євреїв, і що ті, хто підкоряються євангелію, також повинні дотримуватися закону Мойсея. Однак Божий задум полягав не в цьому, і завдяки кільком чудесним видінням і явленню ангелів Бог так скерував події, що побожний язичник Корнилій і всі члени його родини змогли почути проповідь Петра про Ісуса Христа.

Однак Бог знав, що багато кому з єврейського народу буде важко прийняти той факт, що язичники мають таке ж право коритися євангелію, що і євреї. Тому, коли Петро ще проповідував Корнилію та його родині, «Дух Святий зійшов на всіх, які слухали слово» (Дії 10:44). В результаті цього язичники змогли говорити мовами так само, як і апостоли в день П'ятидесятниці. Побачивши, що сталося, Петро сказав: «Хіба може хто стримати воду, щоб не хрестилися ті, хто, як і ми, одержав Святого Духа? І звелів хрестити їх в Ім'я Ісуса Христа» (Дії 10:47–48).

Деякі на основі цього епізоду навчають, що Корнилій і його сім'я були спасенні ще до того, як охрестилися. За їх міркуванням, якщо язичникам були дані чудесні дари Святого Духа, то вони вже мали бути спасенними, адже лише спасенні можуть бути «сповнені Духом». Іноді вони звертаються за підтвердженням такого аргументу до Ефесян 1:14, де сказано, що Святий Дух є «завдатком нашої спадщини», і якщо хтось має «Духа», то це доводить, що вони спасенні. Чи правильне це міркування? Чи правда, що чудодійні дари Святого Духа свідчать про спасіння людини? Коли ми досліджуємо всю Біблію, ми бачимо, що це міркування є неправильним.

Деякі мали чудодійні сили, але не були спасенні

У всій Біблії ми бачимо, що даровані Святим Духом чудодійні сили не були доказом спасіння людини. Наприклад, у 1 Самуїла ми читаємо про першого царя Ізраїлю Саула. Але через низку неправильних рішень, які призвели до непослуху Божим заповідям, Бог відкинув його і «Дух Господній відступився від Саула» (1 Самуїла 16:14, переклад І. Огієнка). Серце Саула стало запеклим і непокірним, і він почав переслідувати Давида, намагаючись убити його. Збочений розум Саула навіть спонукав його винищити ціле місто, де жили Господні священики. Одного разу Саул почув, що Давид був із Самуїлом у місті Рама, і послав послів, щоб схопити Давида. Але коли вони прибули, «Божий Дух зійшов на послів Саула, і вони також почали пророкувати. *Про це* сповістили Саулові, й він послав інших послів, та й вони також пророкували. І Саул продовжував посилати – третю *групу* послів, та пророкували й вони» (1 Самуїла 19:20–21). Зауважте, що сходження Святого Духа на посланців не вказувало на те, що вони були спасенні, а натомість було актом чудодійного втручання Бога з метою врятувати Давида. Зрештою, Саул

сам пішов до Рами, намагаючись схопити та вбити Давида, але коли він прийшов туди, «зійшов і на нього Божий Дух, і він ішов, ідучи і пророкуючи, аж до свого приходу до Найота в Рамі» (1 Самуїла 19:23). Чудесні дари Святого Духа були знаком від Бога, але не вказували на спасіння Саула. Натомість вони вказували на те, що Бог був із Самуїлом і захищав Давида.

У Новому Заповіті ми бачимо ще один випадок, коли Святий Дух дарував чудотворну силу людині, яка не була спасенна. Фарисеї та первосвященики зібралися разом, щоби придумати, як їм знищити Ісуса. Багато з них були збентежені, адже так багато людей йшло за Ісусом. Тож вони висловили думку: «Якщо залишимо Його, то всі повірять у Нього; і прийдуть римляни, і віднімуть у нас і храм, і народ!» (Івана 11:48). Каяфа, який того року був первосвящеником, заспокоїв їх і сказав: «Ви нічого не знаєте! Хіба не розумієте, що краще для вас, щоб Одна Людина померла за народ, а не щоб увесь народ загинув?» (Івана 11:49–50). Звідки в Каяфи взялося таке проникливе розуміння ситуації? Текст пояснює: «Це він сказав не від себе, але, будучи того року первосвящеником, пророкував, що Ісус мав померти за народ» (Івана 11:51). Якщо він «пророкував», що Ісус помре за народ, звідки він узяв таку точну інформацію? Тільки Святий Дух міг дати йому таке пророче висловлювання. Проте Каяфа, безсумнівно, не був спасенний.

Дари Духа або плід Духа

Крім того, Біблія чітко пояснює, що чудодійні дари не є показником того, спасенна людина чи загублена. У Церкви в Коринті були проблеми через те, що деякі християни вихвалялися даною їм чудодійною силою; інші бажали мати інші дари і сили, а ще інші використовували свої чудодійні сили в зібранні, щоб привернути до себе увагу. У своєму першому посланні до Церкви в Коринті, в розділах 12 – 14 Павло дав настанови, які мали допомогти християнам найкращим чином використовувати дані їм чудодійні дари Святого Духа. Розділ 13 є одним із найвідоміших розділів у всій Біблії, який часто називають розділом любові. У цьому розділі Павло пояснює, що чудодійні дари Святого Духа не є доказом спасіння. Насправді, якщо їх використовує людина, яка не має любові в своєму серці, то вона загублена. Павло написав: «Коли я говорю людськими й ангельськими мовами, але любові не маю, то став я дзвінкою міддю або гучним кимвалом. І коли маю пророцтво, осягнув усі таємниці й повноту знання, коли маю повноту віри, так що гори переставляю, але любові не маю, – то я ніщо» (1 Коринтян 13:1–2). Зауважте, що згідно цього твердження Павла дивовижні прояви чудесних сил Святого Духа ніяк не свідчать про спасіння людини, оскільки все це можна робити й без любові.

Заява Павла в 1 Коринтян 13 також допомагає нам зрозуміти ще один важливий аспект про Святого Духа. Існує різниця між чудодійною силою, яку дарує людям Святий Дух, і перебуванням Святого Духа в спасенних християнах. У Посланні до Ефесян 1:14 сказано, що саме факт перебування Святого Духа в людині підтверджує, що вона спасенна. Подібним чином у 1 Івана 3:24 сказано: «…а що Він у нас перебуває, дізнаємося від Духа, Якого Він нам дав». У 1 Коринтян 6:19 читаємо: «Хіба ви не знаєте, що ваші тіла – це храм Святого Духа, Який є у вас і Якого ви маєте від Бога, і що ви не належите самим собі?». Однак зауважте, що плід Духа – це «любов, радість, мир, довготерпіння, ласкавість, доброта, віра, лагідність, стриманість» (Галатів 5:22–23). Таким чином Павло заявив, що можна мати чудодійні дари Святого Духа і при цьому не мати любові; проте справжній плід Духа, який вказує на перебування в людині Святого Духа і свідчить про те, що вона спасенна, починається з любові. Отже, хтось міг мати чудодійні дари Святого Духа і говорити іншими мовами, але не мати Святого Духа, що перебував в ньому і свідчив про його спасіння.

З біблійного оповідання зрозуміло, що Бог використовував чудодійну силу Святого Духа для здійснення багатьох речей. Однак ця чудодійна сила не вказувала на духовний статус того, хто отримував її. Насправді іноді такі здібності отримували навіть запеклі вороги Бога. Таким чином, історія навернення Корнилія і отримання чудодійних сил Святого Духа язичниками не свідчить про те, що вони були спасенні до того, як покаялися або хрестилися. Навпаки, апостол Петро чудово зрозумів Боже послання: чудотворні сили були дані язичниками, щоб показати, що Боже спасіння розповсюджувалося на них так само, як і на євреїв. Тому Петро, згідно з євангельським посланням, яке він проповідував у день П’ятидесятниці (Дії 2), наказав

язичникам христитися у воді так само, як він наказав це зробити євреям у той день. Причина хрещення язичників (Дії 10) була такою ж, як і євреїв (Дії 2:38) – «на прощення гріхів».

12:5 аУ NU-тексті – *постійна*.

[11:21] *Дивіться таблицю з випадками навернення на стор. 16.*

[11:26] *Дивіться Спеціальний розділ щодо імені християнин на стор. 23 коментарів до Ісаї.*

[12:20–23] Неодноразово історія виявляла себе союзником, а не ворогом 27 книг, які складають Новий Заповіт. На сторінках цих книг зустрічаються імена царів і цариць, правителів і священиків, назви міст і сіл, а іноді навіть інформація про дороги та проходи, які їх з'єднують. Новий Заповіт народився в контексті історичних людей, місць і подій, що дає читачам XXI століття можливість упевнитися в його достовірності.

У цьому уривку Ірод звертається з промовою до групи людей з Тиру та Сидону. Єврейський історик першого століття Йосип Флавій детально описав смерть Ірода у своїй книзі «Єврейські старожитності»[6]. Зверніть увагу на вражаючу схожість двох розповідей.

• Лука записав, що Ірод був «зодягнений у царські шати»; Йосип Флавій записав, що «він був одягнутий в одяг, повністю зроблений зі срібла, і справді чудової текстури».

• Лука записав, що «юрба почала кричати: Це голос Бога, а не людини!»; Йосип Флавій записав, що «його підлесники кричали… що він бог; і додавали: "Будь милостивий до нас; бо хоча ми досі шанували тебе лише як людину, та відтепер вважатимемо тебе вищим за смертну істоту". Після цього цар не докоряв їм і не відкидав їхніх нечестивих лестощів».

• Лука записав: «…раптово вразив його Господній ангел, бо не віддав славу Богові. І з'їли [його] черви, і він помер»; Йосип Флавій записав: «У його животі також виник сильний і жорстокий біль, який почався дуже раптово. Тому він подивився на своїх друзів і сказав: "Мені, кого ви називаєте богом, наказано негайно піти з цього життя…". Його біль ставав все більш жорстоким… І коли він був досить змучений болем у животі протягом п'яти днів, то пішов з життя».

Хоча розповіді Луки та Йосипа Флавія були написані незалежно одна від одної, але в описі смерті Ірода вони збігаються в усіх істотних деталях. Текст Дії 12:20–23 є лише одним із багатьох прикладів у Святому Письмі, коли світська історія підтверджує достовірність біблійних текстів. Протягом останніх майже 2000 років Біблію досліджували більш критично, ніж будь-яку іншу книгу в світі, і все ж вона неодмінно виявлялася історично точною.

[13:4–7] Під час своїх місіонерських подорожей Павло і його супутники зустрічали багато поважних людей, зокрема й римських правителів територій, де проповідували місіонери. Якби Лука вигадав ці подорожі, він міг би туманно посилатися на цих римських правителів, не вказуючи їхніх конкретних імен і титулів. Але Лука чинив не так. Навпаки, складається враження, ніби він зробив усе можливе, щоб задокументувати конкретні імена, назви, місця та міста. Завдяки такому ретельному документуванню ми маємо багато прикладів, за якими можна перевірити його надійність як натхненного історика.

Один із таких прикладів можна знайти тут: Лука задокументував подорож Павла до Селевкії, потім до Кіпру, Саламіна і Пафи. У Пафі Павло та його супутники зустріли проконсула Сергія Павла та єврея на ім'я Вар-Ісус, який був при ньому. Це конкретне посилання на Сергія Павла дає археології можливість провести подвійний тест на точність Луки як історика. По-перше, чи територія Кіпру та Пафи знаходилася під владою проконсула, коли туди прибув Павло? І по-друге, чи Сергій Павло взагалі колись існував?

Протягом багатьох років скептики стверджували, що територією Кіпру не міг керувати проконсул. Оскільки Кіпр був імперською провінцією, він мав бути підпорядкований пропретору, а не проконсулу[7]. Хоча Кіпр свого часу і справді був імперською провінцією, проте його статус був іншим, коли туди прибув Павло. Насправді, «у 22 році до н.е. Август передав його римському сенату, і тому він був переданий під управління проконсулів»[8]. Біблеїст Ф.Ф. Брюс розширив цю інформацію, пояснивши, що Кіпр став імперською провінцією в 27 році до

нашої ери, але через п'ять років Август передав його Сенату в обмін на Далмацію. Після підпорядкування Сенату, Кіпром мали б керувати проконсули, як і іншими сенатськими провінціями[9].

На додаток до відомого факту, що Кіпр став сенатською провінцією, археологи знайшли в цьому регіоні мідні монети, які відносяться до часу правління інших проконсулів, близького часу Павла. На одній із таких монет, відповідно названій «мідною проконсульською монетою Кіпру», зображено голову Цезаря Клавдія та зазначено титул «Арміній Прокл, проконсул… кіпріян»[10].

Ще більш вражаючими, ніж точно зазначений Лукою титул правителя, є докази того, що записи про Сергія Павла є настільки ж точними. Є кілька написів, які могли б відноситися до проконсула, про якого писав Лука. Міжнародна стандартна біблійна енциклопедія наводить три такі стародавні написи[11]. Перший напис було виявлено в Солі на північному узбережжі Кіпру; в ньому згадується Павлус, який був проконсулом. Автори та редактори Енциклопедії стверджують, що цей напис можна датувати найраніше 50 роком нашої ери, і тому він не може відноситися до часу правління Сергія Павла з Дії 13. Однак інші переконані, що мається на увазі саме Сергій Павло з Книги Дії[12]. На додаток до цієї знахідки було виявлено інший напис латиною, в якому згадано Луція Сергія Павла, який був «одним із кураторів прибережної території Тибру під час правління Клавдія». На думку видатного археолога сера Вільяма Рамзі, цей урядовець згодом став проконсулом Кіпру і тому пов'язаний з подіями в Дії 13[13]. Нарешті, в Кіфраї на півночі Кіпру було виявлено фрагментарний грецький напис, в якому згадується Квінт Сергій Павло як проконсул під час правління Клавдія[14]. Незалежно від того, який з цих написів насправді відноситься до Дії 13, ці докази забезпечують правдоподібну відповідність. Принаймні двоє чоловіків на ім'я Павлус були проконсулами на Кіпрі, і принаймні двоє чоловіків на ім'я Сергій Павло були офіційними особами під час правління Клавдія. Таким чином, точність Луки було ще раз підтверджено.

[13:11–12] Цей випадок ще раз доводить мету чудес: підтвердити проповідь Слова. Коли проконсул побачив, як Еліма осліп, уражений чудодійною силою, якою володів Павло, він міг упевнитися, що послання Павла дійсно було від Бога. Тому його віра була заснована не на чуді, а на «вченні Господа», яке це чудо підтвердило. Дивіться також Спеціальний розділ на стор. 15 коментарів до 1 Коринтян.

[13:14] Усі посилання на суботу в Книзі Дії (13:14, 27, 42, 44; 15:21; 16:13; 18:4) стосуються зібрання в єврейській синагозі, коли апостоли могли скористатися можливістю звернутися до єврейської аудиторії, щоб проголошувати християнське послання. Жодне з цих посилань не підтверджує думку про те, що дотримання суботи є обов'язковим для когось сьогодні.

13:17 аМ-текст опускає *Ізраїля.*

[13:20] Як Бог міг давати Ізраїлю суддів протягом «чотирьохсот п'ятдесяти років», якщо в 1 Царів 6:1 написано, що Соломон, третій цар Ізраїлю, був на четвертому році свого правління в «чотириста вісімдесятому році *після* виходу синів Ізраїля з єгипетської землі»? Якщо з цих 480 років відняти 40 років правління царя Саула та 40 років правління царя Давида (Дії 13:21; 1 Царів 2:11), то залишиться лише 400 років. Більше того, якщо від решти 400 років відняти роки завоювання Ханаану, а також останні роки життя Ісуса Навина та його покоління (Ісуса Навина 24:29–33; Суддів 2:7–10), період правління суддів виглядає набагато менше, ніж 450 років, про які Павло заявив у Дії 13:20. То він помилявся?

Подібно до логічних відповідей на інші уявні біблійні протиріччя, це питання можна розумно вирішити, звернувши увагу на відмінності в перекладах Біблії. Хоча в перекладі Біблії короля Якова (KJV) та Новому перекладі Біблії короля Якова (NKJV), які ґрунтуються на пізніших рукописах, ці 450 років віднесено до періоду суддів («Він давав їм суддів близько чотирьохсот п'ятдесяти років», NKJV), в багатьох інших перекладах, у тому числі українських, 450 років

віднесено **до початку** періоду суддів. Наприклад, розглянемо переклад тексту Дії 13:17–20 в НПУ:

> Бог ізраїльського народу обрав наших батьків. Він підніс цей народ під час перебування в землі Єгипту й вивів його з неї Своєю сильною рукою. Сорок років Він терпів їх у пустелі. Він знищив сім народів у землі Ханаанській та віддав їхню землю у спадщину *нашим батькам*. **Це відбувалося упродовж чотирьохсот п'ятдесяти років**. **Після цього** Бог давав їм суддів аж до пророка Самуїла.

На підставі чого НПУ та інші переклади відносять ці 450 років **до початку** правління суддів? На підставі загальноприйнятих і більш ранніх рукописів, які зазвичай більш надійні. Шанований грецький лінгвіст А.Т. Робертсон у коментарі до Дії 13:19–20 зазначив, що в текстах найдавніших рукописів (тих, які були скопійовані раніше в історії), включно з трьома великими унціалами[15] (відомими як Ватиканський, Синайський та Александрійський кодекси)[16], 450 років поміщено до «після цього» у вірші 19. Це правдиве прочитання тексту»[17].

Записані Лукою 450 років, які Павло згадав у своїй проповіді в Антіохії Пісидійській, стосуються не періоду суддів, а часу, про який Павло говорив від початку своєї промови (Дії 13:17) і до часу, який він відзначив у 450 років. Цей 450-річний період можна логічно розбити на складові частини, виконавши елементарні підрахунки: нащадки Авраама терпіли гніт у чужій країні протягом 400 років (Дії 7:6); потім вони блукали в пустелі 40 років (Дії 13:18), що означає, що їм знадобилося близько 10 років, щоб підкорити сім народів у землі Ханаану і отримати їхню спадщину (Дії 13:19). «**Це відбувалося** упродовж чотирьохсот п'ятдесяти років» (13:19, НПУ).

Тож, немає суперечності між Дії 13:20 і 1 Царів 6:1. Питання виникають лише через неточний переклад, заснований на менш надійних рукописах у даному випадку. Чотириста п'ятдесят років у Дії 13 охоплюють період від гноблення нащадків Авраама до успадкування ними землі Ханаану, тоді як 480 років у 1 Царів 6:1 включають час від виходу Ізраїлю з Єгипту, до завоювання ними Ханаану і до початку періоду суддів («приблизно три з половиною століття»)[18], а також перші 80 років Об'єднаного царства (Дії 13:21; 1 Царів 2:11). Інформацію про тривалість перебування ізраїльтян у Єгипті дивіться в Спеціальному розділі на стор. 13 коментарів до Книги Вихід.

13:22 aПсалом 88:21
b1 Самуїла 13:14
13:23 aУ М-тексті – *дав Ізраїлеві спасіння.*
13:33 aПсалом 2:7
13:34 aІсаї 55:3
13:35 aПсалом 15:10
13:41 aАввакума 1:5
13:42 aАбо: *Коли вони вийшли з юдейської синагоги*; в NU-тексті – *І коли вони вийшли, просили.*
13:47 aІсаї 49:6

[13:48] Грецьке слово *тассо* вживається в Новому Заповіті не в значенні «наперед визначений», а скоріше передає смисл «впорядкувати» або «улаштовувати» (Римлян 15:1; 1 Коринтян 16:15; Дії 15:2). Текст не вказує на те, що саме Бог призначив цих людей. Натомість у цьому вірші це слово означає, що язичники були **схильні** або **сповнені рішучості** досягти вічного життя. Це не означає, що Бог свавільно обрав одних отримати його, а інших – не отримати. Зауважте, що рішучість язичників досягти вічного життя спонукала їх повірити посланню. Бог ніколи не позбавляє людину її права та обов'язку виявляти даровану їй Богом свободу волі, щоб зробити власний вибір щодо своєї вічної долі.

[14:3] Ще один випадок, коли чудеса служили меті підтвердження або автентифікації проповідуваного слова як Божого Слова.

[14:8–18] Біблія знову і знову відкриває, що потрібно поклонятися лише Богові. Лука записав, що цар Ірод був з'їдений червами, тому що дозволив людям прославляти себе як бога замість того, щоби віддати славу Богу Всемогутньому (Дії 12:21–23). У цих віршах зарозумілість Ірода вражаюче контрастує з реакцією Павла та Варнави на спроби жителів Лістри поклонитися їм. Якби ці два проповідники мали такий же дух зарозумілості як Ірод, вони прийняли б це поклоніння і вважали б, що заслуговують на таку честь. Натомість ці християни «роздерли свій одяг і кинулися між людей, гукаючи: Люди, що ви робите? Ми є такими ж людьми, як і ви» (14:14–15). Павло розумів, що людям не можна поклонятися іншим людям, і тому намагався відвернути увагу людей від себе на Бога.

Біблія також показує, що люди не мають поклонятися ангелам. Коли апостол Іван упав до ніг ангела, який відкрив йому послання Об'явлення, щоб поклонитися йому, ангел відповів: «Гляди, **не роби цього**! Я співраб твій і твоїх братів – пророків і тих, хто зберігає слова цієї книги. **Богові поклонися**» (Об'явлення 22:9; 19:10). Ангели, ідоли та люди не гідні благоговійного поклоніння, яке належить тільки Богові – як Ісус і нагадав сатані: «Адже написано: Господу, Богові своєму, поклонятимешся і Йому **єдиному** служитимеш!» (Матвія 4:10). Звичайно, будучи Богом, Ісус приймав поклоніння (Івана 9:38).

[14:15] Ця відсилка на те, що Бог створив усе, нагадує Вихід 20:12, де стверджується, що творіння відбулося за шість днів.

[14:17] Подібно до сучасних християнських апологетів, Павло використав тут один із класичних аргументів на користь існування біблійного Бога – телеологічний. Циклічна зміна пір року та погодних умов, які дозволяють людству підтримувати запаси їжі, є доказом існування добродушного і благодійного Творця. Ця логіка незаперечна. Дивіться Римлян 1:19–20 і Псалом 18:2–7.

15:17 aАмоса 9:11, 12

15:18 aУ NU-тексті (разом з в. 17) – *говорить Господь, Який чинить це все, відоме від віку*.

15:20 aАбо *блуду*

[15:15–17] *Дивіться коментарі до Амоса 9:11–12.*

15:24 aNU-текст опускає *навчаючи, що треба обрізатися і зберігати Закон*.

15:29 aАбо *блуду*

15:34 aNU-текст і M-текст опускають цей вірш.

[16:12] У своєму натхненному викладенні цієї історичної розповіді Лука вжив спеціальний термін *меріс*, перекладений як «частина», для позначення території Македонії, де були розташовані Филипи. Точність Луки є ще одним доказом божественного проводу, під яким він перебував.

[16:14–15] *Дивіться таблицю з випадками навернення на стор. 16.*

[16:15, 33] Іноді прихильники практики хрещення немовлят звертаються до Дії 10, Дії 16, і до 1 Коринтян 1 на доказ того, що ця практика є біблійною. Дії 10:24–48 розповідають про те, як Корнилій та його «родичі та близькі друзі» почули євангеліє та хрестилися. Дії 16 розповідають про хрещення Лідії та її дому (вірш 15), а також в'язничного сторожа і «всієї його родини» (вірш 33). Прихильники практики хрещення немовлят **припускають**, що в домі Корнилія, Лідії та в'язничного сторожа були діти, тож і вони були охрещені. Та оскільки в жодному з цих уривків не згадується про немовлят, ті, хто використовує ці уривки як виправдання хрещення немовлят,

засновують свої твердження на двох припущеннях: 1) в домах були присутні й немовлята; і 2) контекст Дії 10 і 16 дозволяє хрещення немовлят у складі «хрещень дому».

У кожному прикладі «домашніх хрещень» хрестилися люди, яких навчили того, що їм треба зробити для свого спасіння (Дії 10:34–43; 16:14, 32; 1 Коринтян 1:16–18; 16:15–16). Це були люди, які могли почути і зрозуміти Слово Боже (Дії 10:44), повірити (10:31–33) і присвятити себе служінню святим (1 Коринтян 16:15). А оскільки немовлята не можуть робити цього, і оскільки в текстах не згадується і навіть не мається на увазі присутність немовлят, ці уривки не можна використовувати для виправдання хрещення немовлят.

[16:20] Використання Лукою терміна «претори» («магістрат», НПУ) є ще одним випадком абсолютно точної історичної ідентифікації владної посади. Знайдені написи підтверджують, що цей термін був належним титулом для верховного судді («воєводи») римської колонії.

[16:30–31] Тричі в Книзі Дії Лука записав, як нехристияни запитували, що їм потрібно зробити, щоб спастися, і тричі на ці питання була дана різна відповідь. В'язничний сторож із Филип запитав Павла та Силу: «Добродії, що потрібно мені робити, аби спастися?», і йому було сказано: «**Віруй в Господа Ісуса [Христа]** – і спасешся ти та твій дім!» (16:30–31). Євреї в день П'ятидесятниці запитали апостолів: «Що ж нам робити, мужі-брати?» і отримали наказ «**покаятися і охреститися**» (Дії 2:37–38). Через кілька років Савл (пізніше названий Павлом) запитав Ісуса, Який з'явився йому дорогою до Дамаску: «Господи, що мені робити?» (22:10). Після того як йому було наказано іти в Дамаск, де йому буде сказано «про все, що йому потрібно зробити», Ананій, Божий слуга, наказав Савлу: «Встань, **охрестися** та обмий свої гріхи, прикликавши Його Ім'я!» (22:16). Тож багато хто задається питанням, чому на одне й те саме питання були дані три різні відповіді. Чи є ці відповіді суперечливими, чи є логічне пояснення відмінностей між ними?

На запитання про те, як спастися, були дані три різні відповіді, тому що кожного разу запитувачі знаходилися на різних «етапах» свого шляху до спасіння. Раціональність таких відповідей можна проілюструвати на прикладі того, як хтось подорожує із пункту А в пункт Б. Якби ця людина хотіла знати, як далеко від її будинку знаходиться «пункт Б», відповідь була б, скажімо, **500 км**. Якщо наступного дня після вирушення в подорож ця людина запитає, як далеко від того місця, до якого вона вже дісталася, до «пункту Б», відповідь буде вже **300 км**. Наступного дня, задавши собі те саме запитання, як далеко до «пункту Б» від того місця, до якого вона вже дісталася, відповідь буде **150 км**. Зверніть увагу, що кожного разу було поставлене одне й те саме запитання, на яке було дано три різні відповіді, але всі вони правильні. Подібним чином і в Новому Заповіті записані три різні відповіді на запитання: «Що робити, щоб спастися?», тому що грішні люди, які ставили ці запитання, були на різних етапах свого шляху до спасіння.

В'язничному сторожу з Филип було наказано вірити в Христа, оскільки він ще не почув і не повірив рятівній звістці Ісуса (Дії 16:31–32; Римлян 10:17). Для Павла та Сили не мало б сенсу наказувати йому покаятися та хреститися, коли він ще навіть не чув євангелія. Якби сьогодні мусульманин, індуїст чи буддист поставив християнину те саме запитання, яке в'язничний сторож із Филип поставив Павлу та Силі, їм потрібно було б дати ту саму відповідь. Перш ніж навчати мусульманина про важливість покаяння та хрещення, він спочатку повинен висловити свою віру в Ісуса як Сина Божого. Якщо на шляху до спасіння не буде зроблено цього кроку (повірити), наступні кроки не матимуть сенсу. [Біблія розкриває, що після того як Павло і Сила «говорили йому [в'язничному сторожу] Господнє Слово й усім, хто в його домі», вони увірували і «тут же» хрестилися (Дії 16:33). Передбачається, що Павло і Сила повинні були навчити його та його сім'ю про важливість хрещення після того, як наголосили на необхідності «вірувати в Господа Ісуса Христа» (Дії 8:35–36, 38). Запитання: якщо водне хрещення не має нічого спільного зі спасінням, то чому сторож і його домашні одразу ж хрестилися, невдовзі після півночі (Дії 16:25, 33)?]

Євреї на П'ятидесятницю вже почули проповідь Петра, коли спитали, як їм спастися (Дії 2:37). Петро знав, що вони вже увірували, і що ця віра прийшла від його проповіді євангелія

(Римлян 10:17). Євреї пройшли етап зародження віри (вони вже «розчулилися серцем»), і тому їм було сказано «покаятися і охреститися», щоб отримати спасіння (Марка 16:16).

Тим не менш, хтось може запитати, чому Ананій не наказав Савлу повірити та покаятися, коли сказав йому, як змити його гріхи. Причиною цього було те, що Савл уже повірив у Христа і розкаявся до того часу, як зустрівся з Ананієм. Йому не треба було повірити чи покаятися, оскільки він уже це зробив. Він знав про Господа, оскільки безпосередньо розмовляв з Ним по дорозі в Дамаск, і виявив своє розкаяння, молячись Богові та постивши три дні (Дії 9:9, 11). На той момент Савлу бракувало лише одного: хрещення (Дії 22:16).

Ставлячи одне й те саме запитання – що потрібно робити, щоб отримати спасіння – грішники отримували різні відповіді, тому що вони перебували на різних етапах цього процесу. Це схоже на те, якби в'язничний сторож був ще в самому початку шляху «з пункту А в пункт Б», євреї на день П'ятидесятниці – на відстані одного дня подорожі від «пункту А», а Савл – вже близько «пункту Б». Усі вони хотіли потрапити в одне й те саме місце, але були на різних етапах цього шляху, коли запитували: «Що мені робити, щоб спастися?» Невіруючому було сказано вірити. Віруючим було наказано покаятися. Розкаяному віруючому було наказано хреститися. Ці три твердження можуть бути різними, але вони не суперечать один одному. Щоби стати дітьми Бога, люди повинні виконати всі три умови (див. Івана 8:24; Луки 13:3, 5; Матвія 28:19; Марка 16:16).

[16:30–31] Ці вірші часто цитують як доказ того, що людина спасається в той момент, коли повірить в Ісуса. Однак чи міг цей сторож-поган зробити це в той момент? Ні, його треба було б навчити у Кого, як і у що саме вірити. Тож не дивно, що Лука відразу записує: «І говорили йому Господнє Слово» (Дії 16:32). Згідно Римлян 10:17, це Слово, проголошене Павлом і Силою, зародило в сторожі віру. І те саме Слово, безсумнівно, включало в себе і необхідність покаяння, визнання своєї віри та хрещення, тому що сторож негайно виявив плід покаяння («обмив їхні рани») і був негайно охрещений (не чекаючи ранку чи вихідних). Зауважте, наскільки ретельно Лука задокументував той факт, що **тільки після того**, як в'язничний сторож повірив, покаявся і хрестився, він міг радіти. Лише тоді Лука написав про нього, що він «**повірив** у Бога» (вірш 34) і був у стані досконалої віри. Дивіться таблицю випадків навернення на стор. 16.

[17:2–3] Усі вжиті слова – «диспутувати», «пояснювати» і «доводити» – означають логічну аргументацію, за допомогою якої доводяться пропозиції. Павло був першокласним логіком і християнським апологетом, наслідуючи Свого Господа[19]. Дивіться Дії 18:4, 19, 28; 19:8.

17:5 aM-текст опускає *позаздрили*.

17:18 aNU-текст і M-текст додають *Також і*.

[17:6, 8] Ще одним прикладом історичної точності Біблії є використання Лукою терміну «політархи» («начальники» або «керівники», НПУ) стосовно міських чиновників Солуня, що спочатку вважалося неточністю, але потім було підтверджено кількома знайденими написами. Чому Лука вжив титул *політархас* для позначення міських чиновників Солуня замість більш поширених *стратеегой* (магістрати) або *екзусіас* (влада)?

У 1960 році Карл Шулер опублікував список із 32 написів, які містять термін *політархи*. Приблизно 19 із 32 написів походили з Солуня, і принаймні три з них датувалися першим століттям нашої ери[20]. На Віа Егнація (головній магістралі, яка проходила через стародавній Солунь) колись стояла римська арка під назвою Вардарські ворота. У 1867 році цю арку було знесено та використано для ремонту міських мурів[21]. Напис на цій арці, який зараз зберігається в Британському музеї, вважається одним із найважливіших, коли йдеться про термін *політархи*. Цей напис, датований періодом між 30 роком до н.е. і 143 роком н.е., починається фразою: «За часів Політарха…»[22]. Таким чином, ця арка точно стояла на тій магістралі, коли Лука писав свою історичну розповідь, відому як Дії апостолів. І той факт, що під час подорожей Павла Солунем керували політархи, тепер є незаперечним.

[17:11] Бог ніколи не очікує від когось віри, заснованої просто на твердженнях типу «тому що я так кажу» або непереконливих доказах. Він називає «шляхетними» або «більш відкритими» (НПУ) тих, хто досліджуватиме факти та робитиме лише обґрунтовані висновки – що, власне, і означає бути «раціональними».

[17:26] *Дивіться Спеціальний розділ щодо расизму.*

[17:32–34] Хоча майже всі релігії у світі є фальшивими, через що багато людей взагалі відкидають релігію, однак не можна дозволити, щоб поширеність фальшивих релігій затьмарювала здатність людей розпізнавати та приймати єдину істинну релігію. Існування підробки не спростовує реальність справжньої речі. У своїй промові до афінських філософів Павло провів чіткий контраст між ірраціональними й фальшивими рисами рукотворної релігії та розумною, переконливою правдивістю християнства.

РАСИЗМ Є БЕЗГЛУЗДИМ

Атеїзм не має раціональної основи для визначення чогось об'єктивно справедливим або несправедливим, включаючи расизм. Якщо людство є лише продуктом мільярдів років безглуздої еволюції і є не чим іншим, ніж тваринами, тоді можна логічно робити расистські висловлювання, навіяні безбожною Загальною теорією еволюції. Фактично, головний пропагандист Чарльза Дарвіна, атеїст Томас Гакслі, саме це й зробив у своєму есе 1865 року «Емансипація – чорне і біле». Зокрема, він стверджував, що «жодна розумна людина, якій відомі факти, не вірить», що середньостатистична темношкіра людина «є рівною білій людині, а тим більше може перевершувати її»[23]. Справді, **якби Бога не було**, людство могло б виправдовувати зневажливе ставлення до інших і погане поводження з ними. А оскільки Бог існує, можна довести, що будь-який расизм морально неправильний. На підставі того, що 1) Бог існує і 2) Біблія є Словом Божим, християни логічно стверджують, що расизм є аморальним (і абсолютно безглуздим) з наступних чотирьох причин.

ПРИЧИНА №1: ВСІ ЛЮДИ СТВОРЕНІ ЗА ОБРАЗОМ БОЖИМ

Бог створив Адама і Єву за Своїм образом, чим поклав значну відмінність між ними і всіма іншими живими істотами на землі (Буття 1:26–27). Відтоді кожна людина відтворювалася за Божою подобою. Проповідуючи язичникам в Афінах через тисячі років після створення світу, Павло, єврей, не стверджував, що людина **колись** була «з Божого роду»; навпаки, він сказав: «Ми з Його роду» (або «ми – Його нащадки», Дії 17:28–29 НПУ). [Грецьке слово *есмен* у 17:28 є першою особою множини дієслова *еймі* (бути). Це визнання приналежності до Божого роду послужило основою для аргументу Павла, як вказує наступний вірш: «Таким чином, будучи з Божого роду…»; або: «Будучи нащадками Бога…» НПУ]. Яків писав: «А язика ніхто з людей не

може приборкати; він – зло невгамовне, повний смертоносної отрути. Ним благословляємо Господа й Отця і ним проклинаємо **людей, які створені за Божою подобою**. З тих самих уст виходить благословення і прокляття. Не годиться, брати мої, щоб так воно було» (3:8–10). Суть вислову «які створені за Божою подобою» (грецькою *кат гомойсосін теу тєгонатас*) полягає в тому, що люди в минулому були створені за подобою Бога, і що вони все ще є носіями цієї подоби. З цієї причини благословляти Творця в один момент, і висловлювати недобрі, расистські зауваження – в інший, є непослідовним і суперечить християнським принципам. Усі люди (будь-якого кольору шкіри та етнічної приналежності) є носіями божественного образу.

ПРИЧИНА №2: БОГ СТВОРИВ ЛИШЕ ОДНУ РАСУ – ЛЮДСЬКУ

Хоча люди бувають різного кольору шкіри, форм і розмірів, і хоча вони часто більш схильні триматися тих, кого вони вважають більш схожими на себе, насправді існує лише одна людська раса. Расизм безпідставний, тому що всі ми пов'язані не через натуралістичну еволюцію, а через особливе Творіння. Жодна людина за своєю суттю не є більш цінною за іншу. Ми всі є дітьми Адама та Єви – особливої пари, яку Бог створив тисячі років тому в Едемському саду (Буття 3:20). Більше того, ми також є дітьми Ноя та його дружини, через яких земля була заселена знову після всесвітнього потопу (Буття 6 – 8). Як апостол Павло і сказав афінцям-ідолопоклонникам майже 2000 років тому, Бог «створив…з одного весь людський рід, щоби жив по всій поверхні землі, визначивши заздалегідь окреслені пори та межі їхнього проживання» (Дії 17:26). У Адама і Єви були діти, у яких були діти, у яких були діти… у яких були ми з вами. Ми всі пов'язані через свою фізичну природу. Ми всі належимо до однієї раси – людської раси. Ми всі належимо до одного людського роду *Homo sapiens* (за класифікацією сучасної науки). Ми всі можемо простежити свій родовід до нащадків Ноя, а від нього і до Адама. У нас може бути різний колір шкіри, риси обличчя, структура волосся тощо, але ми всі брати і сестри! Ми – одна сім'я, частина однієї людської раси.

Решітка ДНК Пеннета

	AB	Ab	aB	ab
AB	AA BB	AA Bb	Aa BB	Aa Bb
Ab	AA Bb	AA bb	Aa Bb	Aa bb
aB	Aa BB	Aa Bb	aa BB	aa Bb
Ab	Aa Bb	Aa bB	aa Bb	aa bb
Лише темні AABB	Лише середні AABB або AABB			Лише світлі AABB

ПРИЧИНА №3: У БОГА НЕМАЄ ФАВОРИТІВ… І В НАС ТАКОЖ НЕ МАЄ ЇХ БУТИ

Вселюбляча, абсолютно справедлива природа Бога не дозволяє Йому любити когось більше, ніж іншого, залежно від кольору шкіри чи нації, в якій він народився. У Бога немає неправди (Титу 1:2), і Він не може виявляти прихильність. Мойсей написав: «Адже Господь, ваш Бог, – Бог богів і Владика владик, – Бог великий, сильний і страшний, Який не зважає на особу, ані не бере подарунку, Який чинить суд сироті та вдові й любить захожого, щоб дати йому хліб та одяг. Тож *і* ви любіть захожого, адже *й* ви були захожими в єгипетській землі» (Второзаконня 10:17–19). Апостол Петро написав: «Бог дійсно **неупереджений**, і в **кожному** народі Йому до вподоби **той**, хто боїться Його й чинить по правді» (Дії 10:34–35, НПУ). Коротше кажучи, неможливо з упередженням дотримуватися «віри в нашого Господа слави – Ісуса Христа» (Якова 2:1).

ПРИЧИНА №4: ІСУС Є СПАСИТЕЛЕМ КОЖНОГО

В одному з найдавніших месіанських пророцтв Бог пообіцяв Авраму, що через Одного з його нащадків «благословляться **всі** народи землі» (Буття 12:3; 22:18). Звичайно, для сім'ї Авраама було великою честю, що саме через неї у світ прийде Спаситель, але Ісус прийшов не лише для того, щоби спасти євреїв. Бог задумав спасти не лише людей одного конкретного кольору шкіри. Він не послав Ісуса померти за гріхи певної етнічної групи чи нації. Ісус є відповіддю на проблему гріха всього світу, адже Він є «Спасителем світу» (1 Івана 4:14). «Бо так Бог полюбив **світ**, що дав [Свого] Єдинородного Сина, щоб **кожний**, хто вірить у Нього, не загинув, але мав життя вічне. Адже не послав Бог [Свого] Сина у світ, щоб судити **світ**, але щоби

через Нього спати світ» (Івана 3:16–17). «Бог… бажає, щоб **усі люди** спаслися і прийшли до пізнання істини» (1 Тимофія 2:3–4). З цієї причини необхідно, щоби «проповідувалося в Ім'я Його покаяння для прощення гріхів між **усіма народами**» (Луки 24:47) – людям усіх кольорів шкіри, у всіх культурах, у будь-яких країнах.

Євангеліє – це «Божа сила на спасіння **кожному**, хто вірить» (Римлян 1:16). І коли люди у всьому світі «слухаються євангелія» (2 Солунян 1:8) і Сам Бог додає їх до Господньої Церкви (Дії 2:47), ми всі стаємо одним цілим у Христі Ісусі. «Немає юдея, ні грека; немає ані раба, ані вільного; немає чоловічого роду, ні жіночого, бо в Ісусі Христі ви всі – одно» (Галатів 3:28).

Колись Ісус навчав лицемірів Свого часу, кажучи: «Не судіть за *зовнішнім* виглядом, але судіть справедливим судом!» (Івана 7:24). Нехай Бог допоможе нам дивитися на все так, як Він: «Адже людина дивиться на обличчя, а Господь дивиться на серце!» (1 Самуїла 16:7). Наскільки кращим був би цей світ, якби всі люди усвідомили, наскільки глупо судити про книгу за її обкладинкою. Расизм і справді неправильний і несправедливий.

[18:4] Істини християнства розумні й переконливі для тих, хто здатний сприймати істину.

[18:12–17] Лука назвав Галіона «проконсулом у Ахаї». І знову, зазначаючи конкретну інформацію про політичних діячів свого часу, Лука надав точку відліку, щоб її можна було перевірити. Чи справді Галіон був проконсулом Ахаї?

Маріанна Бонц, колишній головний редактор видання Harvard Theological Review, пролила світло на тепер уже відомий напис Галіона. Вона розповіла, як у 1905 році в Парижі один докторант переглядав колекцію написів, зібраних у грецькому місті Дельфи. Серед цих написів він знайшов чотири різні фрагменти, які, зібрані разом, утворили велику частину листа від імператора Клавдія. Цей лист було написано нікому іншому, як Галіону, проконсулу Ахаї[24].

Джон Макрей, працюючи з грецьким текстом цього нині відомого напису і додаючи пропущені літери в прогалини тексту, щоб зробити його читабельним, переклав його так: «Тиберій Клавдій Цезар Август Германік, Понтифік Максимус, володар трибунської влади у дванадцятий раз, імператор у двадцять шостий раз… Луцію Юнію Галіону, моєму другові та проконсулу Ахаї»[25]. І хоча деякі частини наведеного вище напису не зовсім зрозумілі, ім'я Галіона та його посада в Ахаї чітко розбірливі. Лука не тільки точно зазначив ім'я Галіона, але з не меншою точністю вказав і його політичну посаду.

Важливість напису Галіона навіть глибша, ніж перевірка точності Луки. Ця знахідка показує, як археологія може дати нам краще розуміння біблійного тексту, особливо в тому, що стосується хронології. Більшість дослідників, обізнаних з подорожами та посланнями апостола Павла, охоче визнають, що встановлення конкретних дат його діяльності залишається надзвичайно складним завданням. І напис Галіона додав свою маленьку лепту до цієї хронологічної загадки. Джек Фінеган у своїй докладній праці з біблійної хронології датував цей напис 52 роком нашої ери, проконсульство Галіона – початком 51 року нашої ери, а прибуття Павла в Коринф – зимою 49/50 року нашої ери. Фінеган написав у висновку: «Таким чином, визначення часу, коли Павло прибув до Коринфа, є важливою опорною точкою для всієї хронології діяльності Павла»[26].

18:21 аNU-текст опускає *Мені неодмінно потрібно провести свято, яке наступає, в Єрусалимі.*

[19:5] *Дивіться таблицю з випадками навернення на стор. 16.*

19:13 аУ NU-тексті – *Заклинаю.*

19:24 аГрецькою *Артеміс*

[19:24, 31, 35] Детальні відсилки Луки на 1) срібні храми Артеміди, 2) «начальників» (*асіархів*) як міських посадовців, 3) «міського писаря» як провідну громадську фігуру і 4) «хранителя храму» (НПУ) (*неокорос*) були всі підтверджені археологічними дослідженнями як ретельно точні історичні посилання.

19:27 аУ NU-тексті – *вона буде позбавлена своєї величі*.

[20:7] Тут надано значну інформацію про те, як рання Церква проводила Вечерю Господню. По-перше, вислів «ламання хліба» є грецькою формою віддієслівного іменника. Інфінітив у грецькій мові позначає мету дії головного дієслова[27]. У цьому вірші це дієслово – «зібралися». Таким чином, головною метою зібрання було прийняти Вечерю Господню. Зауважте також, що як метою зібрання прямо проголошено прийняття Вечері Господньої, так само в тексті чітко зазначено, що ця дія була здійснена в перший день тижня.

По-друге, Лука використав слово «коли» як стилістичний засіб для позначення звичайної процедури, яку читач мав знати і розуміти[28]. Речення, яке починається словом «коли», є додатковим коментарем Луки на позначення добре відомої, цілком очікуваної події. Значимість цієї особливості проілюстровано наступним парафразом: «Першого ж дня тижня – який усі визнають саме тим днем, коли християни збираються разом, щоби прийняти Вечерю Господню – Павло, готовий відбути наступного дня, промовляв до них…». Головною думкою, до якої підводив Лука, була проповідь Павла, яка тривала до опівночі. Однак підпорядкування додаткової дії в окремому реченні, яке починається зі слова «коли», показує, що Лука посилався на те, що було визнано стандартним образом дій серед християн: недільне дотримання Вечері Господньої.

По-третє, Павло провів у Троаді цілий тиждень, хоча він дуже поспішав до Єрусалиму (20:16). Ніхто не буде затягувати термінову поїздку просто для того, щоби прийняти участь у спільній трапезі, яку можна було з'їсти в будь-який день затримки. Складається враження, що він хотів зустрітися з усією церквою на офіційному щотижневому поклонінні – обставина, яку він повторив як у Тирі (Дії 21:4), так і в Путеолі (Дії 28:14).

20:24 аУ NU-тексті – *Але я не дорожу своїм життям*.

[20:17] *Дивіться коментарі до Ефесян 4:11 щодо старійшин, єпископів і пастирів.*

20:28 аУ М-тексті – *Господа і Бога*.

[20:35] Дехто ставить під сумнів цитату Павлом слів Ісуса, оскільки вона ніде не згадується в Євангеліях чи в будь-якому іншому місці Святого Письма, окрім цього вірша в Дії 20. Оскільки ці слова Ісуса ніде не згадуються в решті Нового Заповіту, деякі звинувачують Павла в неправильному цитуванні Ісуса. Яке логічне пояснення можна дати тому, чому ці слова не записані в Євангеліях?

По-перше, немає жодних вказівок на те, що в апостола Павла навіть були євангельські оповідання Матвія, Марка, Луки та Івана під час його служіння; до того ж вони йому не були потрібні, щоб знати, чого навчав Ісус. Насправді, Євангелія, ймовірно, були написані через кілька років **після** того, як Павло вже почав свої місіонерські подорожі, і, ймовірно, **після** того, як він нагадав ефеським старійшинам слова Ісуса про пожертвування. По-правді кажучи, Павлу й не треба було покладався на Євангелія, щоб знати про Ісуса, адже він отримав надприродне одкровення безпосередньо від Бога. Ісус Сам розмовляв з Павлом по дорозі в Дамаск (Дії 9; 22:8), «Дух Ісуса» не дозволив йому проповідувати у Витинії (Дії 16:7), і Господь говорив до Павла «у видінні вночі», коли він був у Коринті (Дії 18:9). Павло був натхненним апостолом (1 Коринтян 14:37; 2 Петра 3:16), і послання, яке він проповідував, походило безпосередньо від Бога. Він писав церквам Галатії: «Повідомляю вам, брати, що Євангеліє, яке я вам звістив, не від людей. Адже я не прийняв його і не навчився від людини, але – **через об'явлення Ісуса Христа**» (1:11–12). Якими б важливими не були євангельські розповіді для християн XXI століття, апостолу Павлу не потрібно було звертатися до них, щоб дізнатися, чи Ісус колись навчав, що «блаженніше давати, ніж брати».

По-друге, потрібно визнавати, що не все, що сказав або зробив Ісус, було записано авторами Євангелій. Насправді, наприкінці свого Євангелія Іван двічі наголосив на цій істині: «Багато інших чудес зробив Ісус перед Своїми учнями, які не записані в цій Книзі… Є багато іншого, що

вчинив Ісус. Якби докладно описати все, то, думаю, що світ не вмістив би написаних книг» (Івана 20:30; 21:25). Більше того, жодне з Євангелій не є абсолютно однаковим. Те, що один автор записав, інший міг пропустити. Наприклад, Лука записав, що Ісус сказав розбійнику, який розкаявся: «Сьогодні ти будеш зі Мною в раю» (23:43), однак Матвій, Марк та Іван опустили цей епізод. Чи це якось дискредитує оповідання Луки? Зовсім ні. Просто всі чотири Євангелія є незалежними свідченнями про життя Христа, і деякі з них містять більше (або менше) інформації на певну тему, ніж інші.

Чи можливо, що Павло процитував вислів Ісуса (який, можливо, навіть був досить добре відомий у першому столітті), але який не записали автори Євангелій? Звичайно. Чи це якимось чином дискредитує його як натхненного автора або означає, що він «неправильно цитував» Ісуса? Зовсім ні.

21:8 aNU-текст опускає *ті, хто з Павлом*.

21:25 aNU-текст опускає *вони не дотримувалися нічого з того, а тільки щоб*.

[21:26–36] Після того як Павла звинуватили в тому, що він збезчестив храм, ввівши всередину язичника, у тексті сказано, що «заметушилося все місто, і було збіговисько народу; схопивши Павла, потягли його геть із храму, а двері негайно зачинили» (Дії 21:30). Наступний вірш чітко говорить про те, що це обурене «збіговисько» планувало зробити з Павлом: «Коли ж намагалися вони його вбити, вістка, що заворушився весь Єрусалим, дійшла до тисяцького когорти». Відповідно до якого закону чи на якій підставі діяли ті євреї, коли збиралися вбити Павла?

Переконливу відповідь на це запитання дає нам археологія. У своєму описі храму в Єрусалимі Йосип Флавій пояснив, що була частина храму, куди **могли** увійти язичники, і частини храму, куди вони **не могли** увійти, про що був зроблений певний напис. Цей напис, за словами Йосипа Флавія, «забороняв будь-якому іноземцю входити туди під страхом смерті»[29]. Знахідка, опублікована в 1871 році, робить цю картину більш чіткою. Приблизно в 50 метрах від фактичного місця розташування храму було знайдено фрагмент каменю з написом грецькими великими літерами в сім рядків[30]. Фінеган наводить весь грецький текст і перекладає напис так: «Жоден іноземець не повинен входити всередину балюстради та огорожі навколо території храму. Кожен, хто буде спійманий, сам буде винен у своїй неминучій смерті»[31]. Окрім цього напису, у 1938 році біля північних воріт Єрусалиму, також відомих як ворота Святого Степана, було знайдено і описано фрагмент ще одного каменю. Цей фрагмент був меншим за перший і напис на ньому складався з шести рядків замість семи. Але слова, що частково збереглися, чітко збігалися зі словами на попередньому написі. Стосовно цих збережених слів Фінеган зауважив: «З них видно, що формулювання всього напису було ідентичним (за винятком *аут* замість *еаутy*…». Фінеган також зазначив як цікаву додаткову примітку, що літери цього другого напису були пофарбовані в червоний колір і все ще зберегли більшу частину свого початкового кольору[32].

У світлі цих знахідок і коментарів Йосипа Флавія можна зрозуміти, чому той натовп так рішуче прагнув убити Павла (Дії 21). Ці написи проливають світло на біблійний текст і тим самим надають ще одне підтвердження його ретельної історичної точності.

22:9 aNU-текст опускає *і перелякалися*

[22:9] Критики натхненності Біблії стверджують, що розповідь Савла про зустріч з Ісусом по дорозі в Дамаск суперечила розповіді Луки. Коли Савл (який на той час звався Павлом) виступав на свій захист перед натовпом євреїв, він згадав, що «ті, хто був зі мною, **побачили світло… але голосу, який говорив до мене, не чули**» (22:9). Проте Лука записав, що люди «чули голос, але нікого не бачили» (Дії 9:7). Скептики заявляють, що Дії 9:7 і Дії 22:9

суперечать один одному. Зрештою, як супутники Савла могли чути і не чути, та бачити і не бачити?

Справа в тому, що люди регулярно (і чесно) говорять про те, що вони «бачать» і «не бачать», а також «чують» і «не чують» – навіть стосовно одних і тих самих ситуацій. Тут усе залежить від **значення**, у якому вживаються ці слова. Людина з досить поганим зором і без окулярів може взагалі «нічого не бачити». Але та сама людина з тим самим поганим зором формально може «щось побачити» – наприклад, світло і темряву, блакитне небо, нечіткі фігури. Можливо, вона навіть зможе прочитати документ, якщо піднесе його близько до очей. Але чи змогла б вона розрізнити обличчя людини з відстані 5 метрів? Чи могла б вона працювати нічним сторожем? Чи могла б вона безпечно керувати автомобілем? Звісно ні. Таким чином, в одному сенсі людина може «бачити», а в іншому – «не бачити». Подібним чином і ті, хто супроводжував Савла до Дамаска, «бачили світло» (Дії 22:9), але «нікого не бачили» (Дії 9:7).

Але як щодо різниці в деталях того, що **почули** ті чоловіки, зазначених Лукою і Савлом? Чи вони стояли безмовні, тому що «чули голос» (9:7), як записав Лука, чи вони «голосу, який говорив… не чули», як Павло повідомив євреям в Єрусалимі (Дії 22:9)? Якби можна було довести, що автори книг Біблії ніколи не вживали слів у переносному значенні та/або в різних значеннях, тоді скептики, безперечно, мали б обґрунтовані підстави для критики. Але, як ми вже бачили, автори книг Біблії (і ті, кого вони цитували) часто вживали слова в різний спосіб – так само, як це робило людство протягом тисячоліть. Чоловік може «чути» **все**, що каже його дружина, але насправді не «чути» **нічого** з того, що вона каже. Розсіяний старшокласник може «почути» все, що його вчитель алгебри викладав під час уроку. Але що він відповість своїй матері того вечора, коли вона побачить, як він намагається вирішити прості рівняння з алгебри, і запитає: «Хіба ти не чув, що викладав сьогодні твій учитель?» У строго буквальному сенсі він міг би сказати: «Я чув кожне слово свого вчителя». Однак у реальному, але переносному сенсі він міг сказати: «Я нічого не чув із того, що він казав».

Цікаво, що Ісус одного разу говорив про тих, хто «дивлячись, …не бачать, а слухаючи, – не чують і не розуміють» (Матвія 13:13). Кого мав на увазі Ісус? Тих, хто міг буквально бачити і чути Його, але при цьому не **розуміти** Його, – тобто, вони не бачили і не чули Його на більш глибокому рівні розуміння, як Він бажав. Особливо цікавим є той факт, що Ісус використав грецькі слова для позначення бачення та слуху **в різних значеннях**. Якщо Ісус міг використати ці слова по-різному, то чому Лука і Савл не могли зробити так само?

Стосовно Дії 9:7 і 22:9, супутники Савла явно щось чули (якийсь звук), але вони не почули його таким чином, щоб зрозуміти, що казав голос Господа, як це розумів Савл. Який чесний та справедливий суд присяжних не дійшов би такого ж висновку, якби Лука та Савл постали перед судом за розбіжності в їхніх розповідях про те, як Ісус з'явився Савлу та його супутникам дорогою в Дамаск?

[22:16] Ананія закликав Павла «встати, охреститися та обмити свої гріхи, прикликавши Його Ім'я» (Дії 22:16). Граматична будова речень, яку обрав Святий Дух, щоб виразити потрібну думку, дуже часто є ключем до тлумачення Біблії. У цьому вірші в мові оригіналу використані два дієприслівники і два дієслова, які прояснюють передбачуване значення:

- *анастас* – аорист активного дієприслівника: «вставши» або «піднявшись»
- *баптізай* – аорист **середнього** наказового способу дієслова: «охрестись»
- *аполузай* також є аористом **середнього** наказового способу дієслова: «змий свої гріхи»
- *епікалесаменос* – аорист **середнього** дієприслівника: «будеш прикликавшим».

Дієприслівниковий дієприкметник використовується як прислівник для зміни дієслова. «Прикликавши» – це дієприслівник способу. Він показує **спосіб** виконання дій, позначених головними дієсловами. Дієслова («хреститися» і «обмити гріхи»), об'єднані сполучником «і» (*кай*), є «каузативом середини»[33] в аористі (простому минулому часі), і тому пов'язані з дієприслівником минулого часу, що йде далі («прикликавши»). Тому дослівний переклад цього наказу був би таким: «Вставши, охрестись і змий свої гріхи, і прикличеш Його Ім'я». Іншими

словами, Ананій говорив Павлу, що спосіб «прикликати Господнє Ім'я» – це охреститися і обмити свої гріхи.

[22:16] Одним із найпоширеніших аргументів проти необхідності хрещення для спасіння є ідея, що «Бог цього не зробить». Ставиться питання: «А якщо щиро віруюча людина їде хреститися і раптом помре, не діставшись до води? То ви хочете сказати, що Бог послав би цю людину в пекло лише тому, що вона не змогла дістатися до води?» На перший погляд, цей аргумент може здатися правомірним, однак при подальшому дослідженні легко побачити, що це просто гра на емоціях, яка жодним чином не спростовує необхідності хрещення для спасіння.

Аргумент «Бог цього не зробить» можна використати проти майже будь-якої заповіді в Біблії. Наприклад, в Біблії неодноразово наголошується, що потрібно вірити, що Ісус є Сином Божим (Римлян 10:11; Івана 8:24). Отже, припустимо, що християнин щойно почав розповідати про Ісуса чоловікові похилого віку, як раптом у нього стався гострий інфаркт і він помер, не встигнувши почути решту історії, і тому не мавши можливості повірити. Чи повинні ми відкинути біблійний наказ вірити в Ісуса Христа просто через вигаданий теоретичний сценарій, коли потенційний новонавернений помирає за мить до того, як підкоритися йому? У запитанні вже міститься відповідь. Так само ми не можемо відмахнутися від біблійного наказу хреститися для прощення гріхів (Дії 22:16).

Зверніть також увагу на той факт, що в Біблії чітко зазначено бажання Бога спасти всіх людей. Натхненний апостол Петро написав: «Не бариться Господь з обітницею, хоч *це* деякі вважають за зволікання, але є довготерпеливий до нас, не бажаючи, аби хтось загинув, *а* щоб усі прийшли до каяття» (2 Петра 3:9). Старозавітному пророку Єзекіїлу Бог наказав передати ізраїльтянам таку звістку від Його імені: «Живу Я, – слово Володаря, Господа, – хіба Я втішаюся смертю безбожного, а не радше тим, щоби відвернути безбожного з його дороги і щоб він жив?» (Єзекіїла 33:11). Апостол Павло сказав молодому проповіднику Тимофію, що Богу «до вподоби … щоб усі люди спаслися і прийшли до пізнання істини» (1 Тимофія 2:3–4). Тому, якщо хтось справді і чесно хоче стати християнином, хрестившись для прощення своїх гріхів згідно Божої заповіді, то Бог (Який хоче, щоб усі люди спаслися та пильнує кожну людину окремо), безумовно, надасть можливість цій людині виконати Його заповідь хреститися. Якщо жоден горобець не впаде на землю без відома Бога (Матвія 10:29), і Бог не дивиться на обличчя (Дії 10:34), то можна бути впевненими, що Він у Своїй провіденціальній турботі забезпечить, щоб кожній людині була надана справедлива можливість виконати Його накази.

22:20 aNU-текст опускає *його вбивство*.

[23:1] Багато людей стверджують, що не існує абсолютно правильного способу робити те чи інше, виходячи з ідеї, що якійсь спосіб може бути правильним для одних, але не для інших. Кожна людина робить те, що вважає за потрібне, і для неї це буде правильним способом. Згідно цього погляду, твій спосіб підходить тобі, а мій спосіб – мені, і кожен робить те, що вважає справедливим. Жодний спосіб не кращий за інший, і жоден не слід називати «правильним».

Ця ідея особливо поширена в релігії. Людям подобається вірити, що одна релігія така ж хороша, як і інша. Більшість вважає, що доки людина щира у своїй вірі, вона в порядку. Згідно з цією ідеєю, різні релігії, конфесії, церкви та синагоги є лише різними способами потрапити в одне й те саме місце. Прихильники цієї думки не вважають якусь одну релігію правильною. Та чи інша релігія чи церква може бути правильною для вас, але не може бути єдиною правильною релігією, тому що, на їхню думку, немає єдиної правильної релігії чи церкви. Чи вони праві? Чи справді немає реальної, абсолютної істини? Чи всі церкви та релігії однаково добрі?

Припустимо, що вчитель математики пише на дошці таку задачу для свого класу 2 + 2 = __ і пояснює, що це тест за типом «все або нічого». Правильна відповідь оцінюється в 100 балів, а неправильна – в 0 балів. Припустимо, що якійсь учень дуже впевнений, що відповідь на цю

задачу буде 5. Далі припустимо, що вчитель виходить із кімнати, і весь клас голосує за відповідь «п'ять». Крім того, припустимо, що до класу заходить вчитель історії (поки вчитель математики відсутній) і пояснює, що відповіді 3, 4 і 5 мають бути прийнятними, якщо кожен учень твердо впевнений у правильності своєї відповіді. Але чи буде правильною будь-яка відповідь, крім чотирьох? Звісно ні!

На жаль, люди не бачать, що той самий принцип застосовується і до релігії. Ісус сказав: «Входьте вузькими воротьми, бо широкі ті ворота й широка та дорога, що ведуть до загибелі, – і багато є тих, які ними входять, але вузькі ті ворота й тісна та дорога, що ведуть до життя, – і мало є тих, хто їх знаходить» (Матвія 7:13–14). А також сміливо заявив: «Я є дорога, і правда, і життя! Ніхто не приходить до Отця, якщо не через Мене» (Івана 14:6). Насправді, це так саме просто, як 2 + 2. Є лише одна дорога на небо, і це Ісус (Дії 4:12). Деяким людям важко це прийняти, але це – абсолютна, незмінна істина. Усі ті люди, які намагаються потрапити на небо через Будду, Мохаммеда, юдаїзм чи незліченну кількість інших релігій, загинуть, якщо не звернуться до Ісуса і не зроблять усе, як Він наказує.

Багато людей щиро вважають, що вони чинять правильно, але це не так. Апостол Павло є чудовим прикладом цього. Був час, коли Павло (спочатку відомий як Савл) вважав християн нечестивими. Він думав, що вони відвертають людей від справжнього шляху до спасіння, який, на його думку, надавала єврейська релігія. Через це щире переконання він нещадно переслідував християн. Він навіть отримав повноваження від єврейської влади кидати християн у в'язницю. Коли християн судили за їхній образ життя, Павло голосував за їхню страту. Він щиро вірив, що виконував Божу волю. Промовляючи до єврейських старійшин, Павло сказав: «Я до цього дня служив Богові з усієї доброї совісті» (Дії 23:1). Павло думав, що він служить Богові, але це було не так. Насправді він служив сатані та боровся проти Бога, незважаючи на свої щирі переконання. Він був щирим, але щиро помилявся.

Коли Христос явився Павлу по дорозі в Дамаск, Він сказав йому, що він грішить (Дії 9) і наказав йому йти в Дамаск, де йому буде сказано, що він повинен зробити, щоб виправитися перед Богом. Савл повірив Ісусу і зробив саме те, що йому було наказано. Після того як Павло молився і постив три дні, до нього прийшов чоловік на ім'я Ананій і сказав йому: «Встань, охрестися та обмий свої гріхи, прикликавши Його Ім'я!» (Дії 22:16). Павло був охрещений на прощення своїх гріхів і був приєднаний до єдиної істинної Церкви, яка належить Христу. Щирість переконань Павла не принесла йому нічого доброго, доки він не знайшов і не зрозумів істину та не підкорився їй.

Ісус сказав: «І пізнаєте істину, а істина вас вільними зробить» (Івана 8:32). Пізніше Ісус пояснив, що Боже Слово – «то істина» (Івана 17:17). Нам дано Боже Слово – Біблія. Ісус сказав, що ці слова судитимуть нас в останній день (Івана 12:48). Під час останнього суду наше життя буде порівняно з істиною, яка міститься в Новому Заповіті. Якщо ми дотримувалися слів Ісуса, ми підемо на небеса, а якщо ні, то ми підемо до пекла, незалежно від того, наскільки щирими ми були у своїх переконаннях. Північ завжди є північчю, два плюс два завжди дорівнює чотирьом, і Ісус є єдиним шляхом до Бога і небес. Тож давайте жити не згідно з тим, що нам «здається» правильним, а згідно з істиною, яка міститься лише в Біблії.

23:5 aВихід 22:28

23:9 aNU-текст опускає *Не будемо воювати з Богом!*

23:15 aNU-текст опускає *завтра*

23:30 aУ NU-тексті – *про змову проти цього чоловіка*.

24:6 aNU-текст опускає текст від *й хотіли судити…* до *… з'явитися до тебе*.

24:9 ay NU-тексті та M-тексті – *приєдналися до нападу*.

24:15 aNU-текст опускає *мертвих*.

24:26 aNU-текст опускає *щоб він його відпустив*.

25:16 aNU-текст опускає *на страту*, хоча це мається на увазі.

[26:8] *Дивіться Спеціальний розділ на стор. 55 коментарів до Івана щодо воскресіння Ісуса.*

[26:20] Тричі в Книзі Дії сказано, що після свого навернення до Христа в Дамаску Савл вирушив до Єрусалиму. Савл (також званий Павлом) «ще більше міцнів і бентежив юдеїв, які жили в Дамаску» (Дії 9:22); потім, коли «минуло чимало днів… учні, взявши його, вночі спустили по стіні в кошику» через страх перед юдеями (Дії 9:23, 25). Одразу після цих віршів читаємо: «**Прийшовши в Єрусалим**, він намагався приєднатися до учнів, та всі боялися його, не вірячи, що він є учнем» (вірш 26). Якщо додати до цих віршів відповідні заяви Павла в його промові до євреїв в Єрусалимі (Дії 22:17) і царя Агрипи (Дії 26:20) стосовно його подорожі з Дамаска до Єрусалиму, складається враження, що незабаром після свого навернення в Дамаску Павло вирушив до Єрусалиму. Але проблема з цим міркуванням полягає в тому, що пізніше Павло написав церквам Галатії, що він «не пішов … в Єрусалим» одразу ж після свого навернення до Христа (Галатів 1:16), а пішов до Аравії, повернувся до Дамаску, а потім **через три роки** пішов в Єрусалим (1:17–18). Тож дослідники Біблії хочуть знати, як можна узгодити ці уривки. Коли саме Павло пішов в Єрусалим – незабаром після свого навернення чи через три роки?

Хоча 9, 22 і 26 розділи Книги Дії вказують на те, що з Дамаска Павло відправився до Єрусалиму, після того як став християнином, слід розуміти, що в жодному з цих уривків не сказано, що з Дамаска Павло відправився прямо в Єрусалим. Там лише сказано: «Прийшовши в Єрусалим…». Автор Книги Дії не конкретизує час, коли це сталося. Насправді ніде в Новому Заповіті не знайдеться твердження, яке б заперечувало, що минуло три роки між наверненням Павла та його першою подорожжю до Єрусалиму як християнина. Хоча на цьому рідко наголошується, але те, чого Біблія не говорить про подорожі Павла, є дуже важливим – це доводить, що уявні протиріччя ґрунтуються лише на припущеннях, а не на справедливому тлумаченні Святого Письма.

Деякі задаються питанням, чому Павло не згадав про свою подорож до Аравії, щоб проповідувати серед язичників, коли промовляв до натовпу юдеїв в Єрусалимі та пізніше до царя Агрипи. Хіба це не була досить важлива інформація? Чи він просто «забув» про цю частину свого життя? Насправді у Павла були вагомі причини не згадувати про свою подорож до Аравії – він звертався до євреїв, які «бажали вбити його» через його стосунки з язичниками (Дії 21:28–31). Порівнюючи цю ситуацію з сьогоденням, ми можемо зрозуміти, чому футболіст, який перейшов із команди конкурентів, може не говорити зі своїми новими товаришами по команді про свій досвід перебування в команді суперника, або чому новий торговий представник, який перейшов із конкуруючої компанії, може утримуватись від розмов із поточними клієнтами або колегами про три роки, які він провів у конкурентній компанії. Подібним чином і згадка на початку промови про те, що деякі з його перших справ у служінні Господу були виконані серед язичників, не допомогла б Павлові ефективно представити свою справу. (Юдеї ненавиділи Павла за його стосунки з язичниками. Лише одні події, описані в Дії 21, є доказом цього). Певні ситуації просто вимагають умовчування про якісь теми, а не надання вичерпного переліку історичних фактів. Павло не збрехав ні євреям в Єрусалимі, ні цареві Агрипі про свій минулий досвід служіння серед язичників протягом певного часу; він просто опустив цю інформацію, намагаючись показати своїм колишнім одновірцям-юдеям, що він тепер проповідував тим самим людям, серед яких він був відданим переслідувачем.

Потрібно пам’ятати, що автор біблійного оповідання (або промовець, якого цей автор цитує) може писати або говорити з такої точки зору та висувати таку тезу, яку не буде висловлено в іншій ситуації. Ні Павло у своїх промовах, ні Лука в Книзі Дії, адресованій Теофілу, не бачили потреби згадувати подорож Павла до Аравії. Однак у своєму посланні до церков Галатії Павло мав справу з прихильниками юдаїзму, які навчали про необхідність дотримання закону Мойсея для спасіння і бажали дискредитувати Павла як апостола. Тому Павло написав їм, що після свого навернення він тривалий час проповідував серед язичників, перш ніж зустрітися з іншими апостолами. Павло не поспішав до Єрусалиму, щоб отримати настанови та схвалення від Дванадцятьох. Захищаючи своє апостольське покликання перед церквами Галатії, Павло згадав про свою відтерміновану подорож до Єрусалиму, щоби підкреслити (серед іншого) справжність свого апостольства, чиє послання та повноваження походили від Всемогутнього Бога, а не від дванадцяти апостолів чи будь-кого іншого.

[26:25] Християнська апологетика – це дисципліна, присвячена захисту християнства. Апостол Петро вдався до апологетики, коли посилався на порожню гробницю в день П'ятидесятниці. Апостол Павло використовував апологетику, коли цитував твори поетів-стоїків, щоб надати афінцям докази існування Бога. Христос використовував апологетику, коли посилався на римську монету, щоб довести, що євреї повинні платити податки. Отже, ми бачимо, що поняття апологетика не містить жодного натяку на виправдовування через прикрість або сором. Навпаки, це поняття має прямо протилежну ідею розумного відстоювання своєї позиції за допомогою енергійних аргументів. Насправді, Павло сказав у 2 Коринтян 10:4–5: «Бо зброя нашої боротьби не тілесна, а сильна завдяки Богові, щоби знищити твердині; ми руйнуємо задуми та всяку гордість, що повстає проти Божого пізнання; ми підпорядковуємо кожний задум на послух Христові». Апологетика рішуче захищає істину, спростовуючи аргументи, які підносяться над Божим Словом

То які засоби може використати апологетика, щоби «зруйнувати» хибні аргументи? Будь-яка наука – від філософії до зоології – може бути покликана на допомогу апологетиці. Подібно до того, як Петро використовував фізичний доказ порожньої гробниці, Павло використовував сучасну літературу, а Ісус використовував напис на монеті, сучасні апологети можуть використовувати археологію, літературу, науку, мораль, технології та незліченну кількість інших аспектів людського життя, щоб захистити християнство. Маленька дитина, поспостерігавши за працею мурах, може засвідчити мудрість Приповістей Соломона. Астрофізик, виходячи з другого закону термодинаміки, може стверджувати, що світ не буде існувати вічно. Археолог може знайти стародавній напис про народ, відомий як хети, і стверджувати, що Біблія містить точну інформацію про це плем'я людей. З висоти гір до глибин океанів можна черпати факти, які поповнюють арсенал апологетики.

Однак механізм апологетики може працювати лише на паливі **розуму**, оскільки без нього апологетика не має надійної основи. Словник Merriam-Webster визначає розум як «силу розуміння, здатності робити висновки або мислити, особливо у впорядкований, раціональний спосіб». Павло протиставив розум божевіллю в Дії 26:24–25. Бог і Його промовці завжди говорили раціональні, розумні істини. Бог використовував раціональну аргументацію, щоби через пророка Ісаю переконати людей в їхніх гріхах: «Ходіть же і посперечаємося (або **поміркуємо**), – говорить Господь, – і якщо ваші гріхи будуть, як кармазин, будуть вибілені, як сніг» (Ісаї 1:18). Самуїл сказав ізраїльтянам під час коронації Саула: «Тепер станьте, і **розсуджуватиму** вас перед Господом за усю Господню справедливість, яку вчинив між вами і між вашими батьками» (1 Самуїла 12:7). Від початку часів Бог представляв людині факти, а потім дозволяв їй використовувати розум, щоби дійти правильних висновків. Так, в Римлян 1:20 написано: «Тож Його невидиме – Його вічна сила і Божественність – від створення світу через творіння стає **зрозумілим**…». Розумне міркування передбачає усунення всіх суперечливих і хибних аргументів, залишаючи лише ті факти, які є послідовними та правильними.

У своїй основі християнство ґрунтується на фактах, які можна історично перевірити. Використовуючи послідовні та достовірні історичні факти, апологетика вибудовує свій захист, апелюючи до здатності людини до розумного і логічного **міркування**. Бог ніколи не бажав, щоби люди сліпо приймали на віру будь-які нерозумні пропозиції, висунуті порочними людьми. Він не хоче, щоб ми були «малими дітьми, які носяться хвилями і захоплюються всяким вітром вчення, людською підступністю, лукавством, що вводить в оману» (Ефесян 4:14). Навпаки, Він вимагає, щоб ми «усе досліджували і доброго держалися» (1 Солунян 5:21). Але апологетика може пом'якшити серця лише тих, хто погоджується бути чесними із самими собою та розумно й неупереджено досліджувати наявні докази[34].

27:16 ау NU-тексті – *Кауда*.

27:17 аУ М-тексті – *Сиртес*.

[26:28] *Дивіться Спеціальний розділ на стор. 23 коментарів до Ісаї щодо імені християнин.*

[28:7] Ще один приклад ретельної історичної точності Біблії. Вживання Лукою виразу «начальник» (*прото*, «провідний громадянин») було доречним титулом для Публія на острові Мальта, про що свідчать знахідки як грецького, так і латинського написів.

28:19 аТобто, правляча влада

[28:23–24] Як і його Господь, апостол Павло був майстром логічної аргументації як в усній, так і в письмовій прокламації. Невдовзі після свого навернення він почав кар'єру дебатів і раціональних дискурсів, яка тривала все його життя. Зверніть увагу на терміни, які Святий Дух обрав для опису натхненної словесної діяльності Савла у Книзі Дії:

• «Савло ще більше міцнів і **бентежив** [*сугхео* – викликав сум'яття, бентежив у суперечці] юдеїв, які жили в Дамаску, **доводячи** [*сумбібадзон* – доводити, демонструвати], що Він є Христос» (9:22).

• «За звичаєм, Павло ввійшов до них і впродовж трьох субот **диспутував** [*діелексато* – розмовляв, сперечався] з ними щодо Писання, **пояснюючи** [*діанойґон* – відкриваючи сенс, роз'яснюючи] й **доводячи** [*паратітеменос* – роз'яснюючи, прищеплюючи], що Христос мав постраждати й воскреснути з мертвих і що Той Ісус, Якого я вам проповідую, – *запевняв він,* – є Христос. І деякі з них **повірили** [*епейтен* – були переконані] … Він **проводив бесіди** [*дейлеґето* – сперечався] з юдеями та з побожними в синагозі, й щодня на майдані із зустрічними» (17:2–4, 17).

• «Щосуботи він **проводив бесіди** [*дейлеґето* – сперечався] в синагозі, **переконуючи** [*епейстайсан*] юдеїв та греків… у Ефесі…, увійшовши до синагоги, **розмовляв** [*дейлеґето* – сперечався] з юдеями» (18:4, 19).

• «Увійшовши до синагоги, він рішуче три місяці **переконував** [*діалеґоменос* – сперечався] і **говорив** [*пейтон* – переконував] про Царство Боже. А коли деякі опиралися і не вірили, злословлячи *Господню* дорогу на очах у безлічі *народу*, він відступив від них, відокремив учнів і викладав щодня в школі [одного] Тирана» (19:8–9).

• «У призначений день багато хто прийшов до нього в господу. Він від ранку аж до вечора **говорив** [*егзетітео* – викладав, пояснював, викривав] їм, **засвідчуючи** [*діамартуроменос* – щиро стверджуючи, проголошуючи] про Боже Царство, **переконував** [*епейстайсан*] їх про Ісуса із Закону Мойсея і Пророків. Та деякі вірили в те, про що він говорив, а інші не вірили» (28:23–24).

Слова, виділені жирним шрифтом у цих віршах, означають раціональну, логічну діяльність. Вони передбачають мовчазне схвалення закону раціональності: «Ми повинні обґрунтовувати свої висновки відповідними доказами»[35]. Не дивно, що у своєму посланні Павло, перефразувавши закон раціональності, закликав солунян «усе досліджувати і доброго держатися» (1 Солунян 5:21). НПУ перекладає цей наказ так: «Все перевіряйте й тримайтеся того, що добре». Іншими словами, Бог очікує від усіх людей раціонального, логічного пошуку істини з належним аналізом кожної точки зору, перш ніж прийняти щось за істину. Тож, усі християни, за визначенням, є апологетами.

28:27 аІсаї 6:9, 10

28:29 аNU-текст опускає цей вірш.

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

АПОЛОГЕТИКА І РІСТ РАННЬОЇ ЦЕРКВИ

1. Frederick Danker, et al. (2000), *Greek English Lexicon of the New Testament* (Chicago, IL: University of Chicago), стор 117.
2. Там само, стор. 994.
3. Там само, стор. 66.
4. Там само, стор. 232.

ДІЇ АПОСТОЛІВ

1. Charles Pfeiffer (1979), *Baker's Bible Atlas* (Grand Rapids, MI: Baker Book House), стор. 197.
2. Jack Lewis (1981), *The English Bible From KJV to NIV* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 64.
3. Більше про необхідність хрещення див. Dave Miller (2019), *Baptism & the Greek Made Simple* (Montgomery, AL: Apologetics Press).
4. William Arndt and F.W. Gingrich (1957), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago, IL: University of Chicago Press), стор. 807.
5. Wayne Jackson (1986), *Background Bible Study* (Montgomery, AL: Apologetics Press), стор. 64.
6. *Antiquities of the Jews*, 18:8:2.
7. Merrill Unger (1962), *Archaeology and the New Testament* (Grand Rapids, MI: Zondervan), стор. 185-186.
8. Joseph Free and Howard Vos (1992), *Archaeology and Bible History* (Grand Rapids, MI: Zondervan), стор. 269.
9. F.F. Bruce (1990), *The Book of Acts* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), third revised edition, стор. 295.
10. "Cyprus" in John McClintock and James Strong (1968 reprint), *Cyclopaedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 627.
11. J.J. Hughes (1986), "Paulus, Sergius," *International Standard Bible Encyclopedia*, ed. Geoffrey Bromiley (Grand Rapids, MI: Eerdmans), revised edition, 2:728.
12. Unger, стор.185-186.
13. Hughes, 2:728.
14. Там само.
15. Рукописи Нового Заповіту, відомі як унціали, були написані великими грецькими літерами.
16. Ці важливі кодекси (рукописи у формі книги, а не сувою) часто називають «великою трійкою» через їх давність (датуються четвертим і п'ятим століттями нашої ери) та обсяг матеріалу. Вони «мають неоціненне значення як свідки книг Нового Заповіту… і всі троє стали відомі після перекладу Біблії короля Якова» [Neil Lightfoot (1999), *How We Got the Bible* (Grand Rapids, MI: Baker), second edition, стор. 45].
17. A.T. Robertson (1930), *Word Pictures in the New Testament* (Grand Rapids, MI: Baker), 3:188.
18. Wayne Jackson (2005), *The Acts of the Apostles: From Jerusalem to Rome* (Stockton, CA: Christian Courier), стор. 156.
19. Dave Miller (2019), *Is Christianity Logical?* (Montgomery, AL: Apologetics Press).
20. John McRay (1991), *Archaeology and the New Testament* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 295.
21. Там само, стор. 295.
22. Jack Finegan (1959), *Light from the Ancient Past* (Princeton, NJ: Princeton University Press), second edition, стор. 352.
23. Thomas Huxley (1865), "Emancipation—Black and White," http://aleph0.clarku.edu/huxley/CE3/B&W.html. Also, Eric Lyons and Kyle Butt (2009), "Darwin, Evolution, and Racism," Apologetics Press, http://www.apologeticspress.org/apcontent.aspx?category=9&article=2654.
24. Marianne Bonz (1998), "Recovering the Material World of the Early Christians," http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/religion/maps/arch/recovering.html, стор. 8.
25. McRay, стор. 226-227.
26. Jack Finegan (1998), *Handbook of Biblical Chronology* (Peabody, MA: Hendrickson), стор. 391-393.
27. Ray Summers (1950), *Essentials of New Testament Greek* (Nashville, TN: Broadman), стор. 132; H. E. Dana and Julius Mantey (1927), *A Manual Grammar of the Greek New Testament* (Toronto, Canada: Macmillan), стор. 214.
28. D.R. Dungan (1891), "The Lord's Supper" in *The Old Faith Restated*, ed. J.H. Garrison (St. Louis, MO: Christian Publishing). Reprinted in John Hudson, ed., *The Pioneers on Worship* (Kansas City, MO: The Old Paths Book Club), стор. 93-114; Steve Gibson (1990), "Ruminations on Acts 20:7," *The Restorer*, 10[1]:4-5, January.

29. Flavius Josephus, *Antiquities of the Jews*, 15:11:5.
30. J.A. Thompson (1962), *The Bible and Archaeology* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), стор. 314.
31. Jack Finegan (1992), *The Archeology of the New Testament* (Princeton, NJ: Princeton University Press), revised edition, стор. 197.
32. Там само, стор. 197.
33. Dave Miller (2019), *Baptism & the Greek Made Simple* (Montgomery, AL: Apologetics Press), стор. 65.
34. Dave Miller (2019), *Is Christianity Logical?* (Montgomery, AL: Apologetics Press).
35. Lionel Ruby (1960), *Logic: An Introduction* (Chicago, IL: J.B. Lippincott), стор. 131.